

აბანოები გვიანშუასაუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოში

გულიკო კვანტიძე

სტატიაში განხილულია გვიანშუასაუკუნეების პერიოდის აბანოები აღმოსავლეთ საქართველოში. არქიტექტურითა და ფუნქციონალური დატვირთვით ამ პერიოდის აბანოები ირანული წარმოშობის იყო. თუმცა, მათში ქართული ელემენტებიც შეინიშნებოდა. რაც ვფიქრობთ, გარკვეული დროით ქართულ სივრცეში ყოფის შედეგად, ადგილობრივი კულტურის ზეგავლენით იქნა გამოწვეული.

სტატიაში გამოყენებულია როგორც ქართველი მეცნიერების [ბადრიაშვილი 1957; ბალახაშვილი 1956; ბერიძე 1980; გვათუა 1966; გვერდწითელი 1964; გოცირიძე 2004; გრიშაშვილი 1986; ზაქარაია 1991; კიკნაძე 1960; კვიციანი 1985; მელიქიშვილი 1986; ხვედელიძე 1981] მიერ ჩატარებული კვლევის შედეგები, ასევე საქართველოს საისტორიო ცენტრალურ არქივში დაცული დოკუმენტები, უცხოელ მოგზაურთა ჩანაწერები და მზითვის წიგნები.

სტატიაში განხილულია გვიანშუასაუკუნეების პერიოდის აბანოები და მასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი, სააბანოე ნივთები, მექისის ინსტიტუტი და სხვ.

„აბანო“ სპარსული სიტყვაა და ბევრ წყალს ნიშნავს („აბ“ – ცოცხალი წყალი, მდულარე წყალი, დასალევი წყალი, გამდინარე წყალი; „ან“ – მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელი პრეფიქსი) [მილერი 1953:1]. სულხან-საბას აბანო განმარტებული აქვს როგორც „სახლი დასაბანელი“ [სულხან-საბა ორბელიანი 1991:37]. აბანო არის საგანგებო შენობა, სადაც ჰიდროტექნიკური ხერხებით მოწყობილ ნაგებობაში თბილი და ცივი წყლის ნაკადები შეედინება [ნადირაძე 2011:1]. აბანოს გამოიყენებდნენ ჰიგიენური და სამკურნალო დანიშნულებით.¹

1 სამკურნალო აბანოებს გოგირდის, ან სხვა ქიმიური შემადგენლობის მინერალურ წყლებზე აშენებენ. ეს წყლები უებარი საშუალებაა სხვადასხვა სახის დაავადებების (მოძრაობის ორგანოთა, გულ-სისხლძარღვთა, ნერვული სისტემის) სამკურნალოდ. თბილისის გოგირდის წყლები სპეციალისტებმა სავოის ექს-ლებენის და კოტერეს პირენეის მინერალურ წყლებზე უფრო მაღლა დააყენეს სამკურნალო თვისებების გამო [გვათუა 1966:95]. 1768 წელს თბილისში ჩამოსული აბატი დელაპორტი მოხიბლული დარჩენილა თბილისის გოგირდის აბანოების

საქართველოში ცნობილი იყო ნაქალაქევის, წყალტუბოს, უწერის, ოცხის, ცაიშის, ზეკარის, ნუნისის, ციხისჯვრის, დვალიშვილების და სხვა ცხელი, თბილი თუ ცივი მინერალური წყლის სამკურნალო აბანოები [გოცირიძე 2004:53].

გოგირდის აბანოების სამკურნალო თვისებების შესახებ ჟან შარდენიც წერს მოგონებებში: „თბილისური აბანოების წყალი გოგირდოვანია და ძალიან ცხელი, კარგად მყოფების გარდა აქ ბანაობენ სნეულები“ [შარდენი 1935:95].

აბანოთი სარგებლობის შესახებ სასარგებლო რჩევებს იძლევა ქეი-ქაუსი ყაბუხ-ნამეს „დარიგებათა წიგნში“ ის ფიქრობს, რომ აბანოში დანაყრებული წასვლა საზიანოა, არც ყოველდღიური მოხმარებაა მიზანშეწონილი, რადგან სხეული ეჩვევა ყოველდღიურ ბანვას და თუ დღე ჩააგდე და არ წახვედი აბანოში, სხეული მოითენება. ორ დღეში ერთხელ დაბანა ფრიად სასარგებლოა. აუცილებელია აბანოს ტემპერატურასთან თანდათანობითი შეგუება და სხვა [ქეი-ქაუსი 1978:65].

საქართველოში (არქიტექტურული თვალსაზრისით) სამი ტიპის აბანო ყოფილა გავრცელებული: რომაული, მცირე აზიური (რომელშიც ქართული აბანოებიც ერთიანდება) და აღმოსავლური (სპარსულ-თურქული) [ზადრიაშვილი 1975:13].

არქეოლოგიური მონაცემების თანახმად, გვიანანტიკურ საქართველოში რომაული ტიპის აბანოები დასტურდება. ესენია: არმაზისხევი, ურბნისი [ზაქარაია 1965:69], ბიჭვინთა, [საყვარელიძე 1990:27] ნოქალაქევი, [აფაქიძე 1977:145] შუხუთი, [ზაქარაია 1991:97-125] ციხისძირი [ზადრიაშვილი 1975:9, 10] და სხვ.

სავარაუდოა, რომ გვიანანტიკური დროის რომაული აბანოების მომხმარებელი მხოლოდ საზოგადოების დაწინაურებული ფენის წარმომადგენლები უნდა ყოფილიყვნენ. ვინაიდან, ამ პერიოდის აბანოები დიდებულთა სასახლეების ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად გვევლინება. რაც შეეხება საზოგადოებრივ აბანოებს, როგორც ეს ეგვიპტესა და რომში არსებობდა,² ამ პერიოდის საქართველოში არ ფიქსირდება.

სამკურნალო ღირსებების გამო [გვათუა 1966:95]. გოგირდის აბანოები ეფექტური იყო ასევე სასუნთქი ორგანოების სამკურნალოდ, რომელსაც ე.წ. „აბანოს სასუნებელს“ (საგანგებო მილით შეისუნთქავდნენ ცხელი, მინერალური წყლის ორთქლს) უწოდებდნენ [ზადრიაშვილი 1975:13,14].

- 2 ძველ ეგვიპტეში არსებობდა როგორც საოჯახო, ასევე საზოგადოებრივი დანიშნულების აბანოები. ქალაქის დაწინაურებული ფენა საკუთარ სასახლეში მოწყობილ აბანოში ბანაობდა. საზოგადოებრივი აბანოები განლაგებული იყო მდ. ნილოსის ნაპირზე და ყველა ფენის ხალხი სარგებლობდა. ძველევგვიპტური აბანოები მარტო ჰიგიენური დანიშნულების ადგილი არ იყო. ის წარმოადგენდა სამკურნალო, გამაჯანსაღებელ და განსატვირთ გარემოს. აბანოში იყო აგრეთვე წყალქვეშა საპროცედური აუზებიც. ძველი რომაელები აბანოებისთვის აშენებდნენ დიდი მოცულობის კომპლექსურ ნაგებობებს – თერმებს, სადაც სხვადასხ-

საყურადღებოა აგრეთვე ისიც, რომ XX საუკუნის ბოლოს თბილისში, აბანოთუბანში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი აბანოს ნაშთები ექსპედიციის ხელმძღვანელის, არქეოლოგ მერაბ ძნელაძის ვარაუდით, რომაული აბანოსი უნდა იყოს.

რომაული ტიპის აბანოებს მცირეაზიური აბანოები ჩაენაცვლა ფეოდალური ხანის საქართველოში. არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, ამ ხანის აბანოები აღმოჩენილია: დმანისის ციხეში, ქვემოჭალაში, (კასპის რაიონი) ახალციხეში, თელავში, გრემში, ალავერდში, სამშვილდეში, ხერთვისში, გორში და თბილისში [აბაშიძე 1979:13,14].

ფეოდალურ საქართველოში აბანო ერთობ პოპულარული ადგილსამყოფელი ყოფილა. ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი წყაროების მიხედვით თბილისურ აბანოებს პირველად არაბი მოგზაური და გეოგრაფი იბნ-ჰაუკალი ახასიათებს [სიხარულიძე 1976:37].

თბილისური აბანოებით მოხიბლულა X საუკუნის არაბი გეოგრაფი ისთახარი, რომლის გადმოცემით „თბილისს აქვს თბილი წყლები, მსგავსად ტიბერიისა, უცეცხლოდ ცხელი...“ [სიხარულიძე 1976: 38].

თითქმის ყველა მოგზაური, ვინც ფეოდალური ხანის თბილისს სტუმრებია, აღტაცებული დარჩენილა თბილისური აბანოებით „ეს პირველი აბანოა დედამიწის ზურგზე“ – უთქვამს XII საუკუნის არაბ ისტორიკოსს, როდესაც სულთან იბნ დაუდის ცხელ წყაროზე აშენებული აბანო უნახავს ტფილისში [სიხარულიძე 1976:37].

აღმოსავლელ და ევროპელ მოგზაურთა ჩანაწერების მიხედვით, ამ პერიოდის აბანოები არქიტექტურულად გუმბათოვანი, მიწისპირზე ნაგები შენობები ყოფილა.

თბილისის აბანოების პოპულარობაზე მისი რიცხვობრივი ზრდაც მიგვანიშნებს. XII საუკუნის მეორე ნახევრისათვის ქალაქში (თბილისში) 40 აბანო ფიქსირდება [ფუთურიძე 1943:139-143], რომელთა რიცხვი XIII საუკუნის დამდეგისათვის 65-მდე გაზრდილა [კიკნაძე 1960:73], ეს კი, ვფიქრობთ, ქალაქის მოსახლეობის მატებასა და ეკონომიკურ მოძლიერებაზე უნდა მიგვანიშნებდეს.

ვა სპორტულ და სანახაობით ღონისძიებებსაც მართავდნენ. აბანოში განთავსებული იყო: საორთქლი ოთახი, ცივი (ფრიგიდარიუმი), თბილი (ტეპიდარიუმი) და ცხელი (ქალდარიუმი) წყლის აუზები. აქვე შედიოდა სატანვარჯიშო დარბაზი. აბანო ნაგები იყო ჰიპოკაუსტური მეთოდით, საიდანაც აუზები მუდმივად მარავდებოდა თბილი და ცხელი წყლებით [ზაქარაია 1991-2001:44]

მიუხედავად იმისა, რომ თბილისის მრავალრიცხოვანი აბანოები საზოგადოებრივი დანიშნულების იყო. გარკვეული შეზღუდვები მაინც შეინიშნებოდა. აბანოთა დიდი ნაწილი მუსლიმანთათვის ყოფილა განკუთვნილი. იქ თურმე „ურწმუნო“ ქართველები, სომხები და იუდეველები ვერ შევიდოდნენ, რათა არ შეევიწროებინა „ურწმუნოს“ მუსლიმი. ალ-ფარიკის გადმოცემით ასეთი „ისმაილის აბანო“ ყოფილა. სახელწოდებიდან გამომდინარე, ის ვინმე ისმაილს ეკუთვნოდა და ამის გამო „ისმაილის აბანოს“ ეძახდნენ [ცქიტიშვილი 1978:115; სიხარულიძე 1976:37].

ბუნებრივია, აბანოთი სარგებლობა გარკვეულ სამომხმარებლო ღირებულებასთან იყო დაკავშირებული. ამგვარ საფასურს XII საუკუნეში „მიზდი“ ეწოდებოდა. როგორც აჯაიბ აღ-დუნია აღნიშნავს, „აქ (იგულისხმება თბილისში გ.კ.) აბანოების საფასურს – „მიზდს“ არ იხდიდნენ [ცქიტიშვილი 1967:201, 202]. გარდა ამ ცნობისა, თბილისის აღწერისას, დაახლოებით იმავე შინაარსის ტექსტს ვხვდებით ზაქარია ალ კაზვინის, ალ-ჯაუზისა და ალ-ფარიკის მოგონებებში. ვფიქრობ, საუბარი ავტორებს ქალაქის მაჰმადიან მოსახლეობაზე უნდა ჰქონოდათ. როგორც ჩანს, მუსლიმები ამ შემთხვევაშიც პრივილეგირებულები იყვნენ. ისინი აბანოთი უსასყიდლოდ სარგებლობდნენ.

საისტორიო წყაროების თანახმად, თბილისელი მაჰმადიანებისთვის ამგვარი და სხვა შეღავათების მინიჭება ქვეყნის პოლიტიკური მდგომარეობიდან იყო გამომდინარე.

რაც შეეხება გვიანშუასაუკუნეების პერიოდს საქართველოში, ეს ისტორიული მონაკვეთი ქართველი ხალხის წარსულში სპეციფიკური თავისებურებებით გამოირჩევა. ამ დროისათვის აღმოსავლეთ საქართველო სპარსეთის ქვეშევრდომი ქვეყანა იყო. ქართლს ირანის ხელდასხმული ქართველი მაჰმადიანი მეფეები განაგებდნენ, რომლებიც შაჰის ვასალებად ითვლებოდნენ. ირანთან იძულებითმა პერმანენტულმა პოლიტიკურ-ეკონომიკურმა კონტაქტმა, დიდი ზეგავლენა იქონია ადგილობრივ ქართულ კულტურაზე. ამ პროცესის გააქტიურება როსტომ მეფის მმართველობის პერიოდიდან (1632-1658) იწყება. როსტომ-ხანის გამეფებამ ქართლს მშვიდობა მოუტანა. შეწყდა ყიზილბაშთა და ოსმალთა თარეში, ველარ აქტიურობდნენ დაღესტნელები. მინელდა თავადებს შორის ქიშპი, გლენტა განადგურება და საბატონო ადგილ-მამულების მითვისება. მშვიდობით დამთბარი ქვეყანა მოშენდა და ეკონომიკურად მოძლიერდა [ბერძენიშვილი 1965:135]. მაგრამ „მშვიდობის“ სანაცვლოდ,

„შეერიათ ქართველთა განცხრომა, სმა-ჭამა ყიზილბაშური, სიძვა, მრუშება, ტყუვილი, ხორცთ-განსვენება, აბანო, კეკლუცობა უგვანი, მეჩანგე, მგოსანი...“ [ქართლის ცხოვრება 1973:439].

ამგვარმა სოციალურ-პოლიტიკურმა ფონმა, განსაკუთრებული ცვლილებები ქართულ ყოფით რეალიებს დაატყო. ერთ-ერთი ასეთი აბანო იყო. ქვეყანაში მასიურად დაიწყო ირანული აბანოების შენება. წარმომავლობის შესაბამისად, შენობები არქიტექტურითა და ფუნქციური დატვირთვით აღმოსავლური იყო. ნაგებობები ნახევრად მიწაში განლაგებული ნაგებობები, ხელს უწყობდა შენობაში წყლის თვითდინებით მიყვანას და ტემპერატურის შენარჩუნებას, წყალი კი აბანოში კერამიკული მილებით შეჰყავდათ. თუ გვიანანტიკურ საქართველოში აბანოს იატაკთან ერთად კედლებიც თბებოდა, XVII-XVIII სს-ში, მხოლოდ საბანაო ოთახის იატაკს ათბობდნენ [ზაქარაია 1991-2001:50]. იატაკის ქვეშ გატარებული იყო საკანალიზაციო სისტემა [ხვედელიძე 1981:98].

გადახურვის თვალსაზრისით აბანოები ნახევარგუმბათური იყო დამჯდარი, დაწეული ცენტრით. გვერდებზე მინარეთებით დამშვენებული. კუთხეებში კვადრატიდან წრეზე გადასვლა ტრომპული სისტემით ხდებოდა. თალები შეისრული, ჭერი კამაროვანი, შუქის წყაროდ გუმბათებს და კამარებს ცენტრში ხვრელებს უტოვებდნენ [ჩუბინაშვილი 1936:47]. ამგვარი შუქის წყარო დღემდე აქვთ შემორჩენილი თბილისის აბანოებს („ჭრელი აბანო“, „სამეფო აბანო“, „აბანო ბოჰემა“ და სხვ.)

საამშენებლო მასალად აგურსა და რიყის ქვას გამოიყენებდნენ. კედლები ამოჰყავდათ ყრუ, უსარკმლო. იატაკს ფოროვანი ქვის ფილებით აპირკეთებდნენ, ხანაც მარმარილოთი [იოსელიანი 1856:247].

რაც შეეხება კედლებს, მეტწილად კირით ათეთრებდნენ, ან უბრალოდ ლესდნენ. გვიანფოდალური ხანის აბანოების არქეოლოგიური ძეგლების კედლებზე შეინიშნება მხატვრობის კვალიც. ასეთია: თელავის, ბატონის ციხის, ე.წ. ერეკლეს აბანო, ამილახორთა აბანო ქვემო ჭალაში [ციციშვილი 1955:85], როსტომ მეფის აბანო ნარიყალას ციტადელში [გვერდწითელი 1964:11] და სხვა. აბანოს მოსაპირკეთებლად იყენებდნენ აგრეთვე შორენკეცებს (მსგავსი შორენკეცები დაცულია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფაიფურის ნაკეთობათა ფონდში (სურ 1,2,3).

საკუთრივ აბანო ორი ოთახისაგან შედგებოდა: „საბანაო“ და „გასახდელი“. გასახდელში მოწყობილი იყო ნიშები სკამებით და ხის საწოლებით. იატაკზე ხალიჩები ეფინა, ხის საწოლზე კი მაუდგადაფარებული ლეიბები ეგო, კედელზე გაკრული იყო უბრალო შტოფი. იდგა მაგიდა სარკით, სურა წყლით, ჭიქა და ლამფა.

გვიანშუასაუკუნეებში მოწმდება აგრეთვე ისეთი აბანო-ნაგებობანი, რომლის თავზე დუქნები იყო მოწყობილი. ამ სახის აბანო რგე-

ბია წილად მემკვიდრეობით იესე ბარათაშვილს მამისაგან ანდერძით: „მოედანზე ქვეშ აბანო და ზედ ორი დუქანი და ჩორსოსთან დუქანი...“ [ბარათაშვილი 1950:28]

გვიანფეოდალური ხანის აბანოებიდან შემორჩენილია: აბანო ნარიყალას ციხადელში (არქეოლოგიური ძეგლი), როსტომ მეფის სასახლის აბანო (არქეოლოგიური ძეგლი), გრემის ნაქალაქარის ორი აბანო (არქეოლოგიური ძეგლი), ნიჩბისისა და მძოვრეთის აბანოები საციციანოში (არქეოლოგიური ძეგლი) და აბანოთუბანის აბანოთა კომპლექსი თბილისში³.

ამ აბანოებიდან, მეტად საინტერესოა აბანო ნარიყალას ზემო ციხადელში, რომელიც 1969 წელს, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად იქნა აღმოჩენილი. შენობა გარეგნული იერით, ადგილმდებარეობითა და დაგეგმარებით გვიანშუასაუკუნეების ეპოქას განეკუთვნება. იგი ისლამური არქიტექტურის ნიმუშს წარმოადგენდა. განთავსებული იყო ნახევრადმიწაში, აღენიშნებოდა გუმბათური გადახურვა და შეისრული თაღების არსებობა. ნაშენი იყო ქართული აგურით (რომელიც მზადდებოდა XVII ს. თბილისში). შიდა სივრცე მოსაპირკეთებელი იყო ქვის კვადრებით, სიფთა წყალი კერამიკული მილებით შედიოდა შენობაში. ნაბანი კი იატაკის ქვეშ გაყვანილ კოლექტორში ჩაედინებოდა. აბანო შედგებოდა ორი, ერთმანეთისგან მკაცრად გამიჯნული „გასახდელი“ და „საბანაო“ ოთახებისაგან. შიდა ინტერიერში შესაძლოა განთავსებული ყოფილიყო სკამები, ხის საწოლები და სხვა საჭირო ნივთები.

არქეოლოგთა ვარაუდით, აბანო ციხის გარნიზონს ეკუთვნოდა. მათ, ვინც სამუშაო რეჟიმის გამო მუდამ სამხედრო პოსტზეუხდებოდა ყოფნა [ხვედელიძე 1981:92-96].

XVII საუკუნეში, მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, ანჩისხატისა და სიონის ეკლესიებს შუა, ირანული არქიტექტურის კიდევ ერთი ნიმუში-როსტომ მეფის სასახლე იდგა. სასახლის კომპლექსში შედიოდა სამეფო აბანო. 1795 წელს ალა-მაჰმად ხანის ბრძანებით სასახლე გაანადგურეს, გარკვეული დროის გასვლის შემდგომ, აბანოს ძველ შენობაში ზარაფხანა განუთავსებიათ. 1958 წელს ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა სამუშაოებმა დაადგინა, რომ „ზარაფხანა“ სწორედ

3 ჩვენს მიერ ჩატარებული გამოკითხვის შედეგად დღევანდელი თბილისის გოგირდის აბანოები კვლავ თავმოყრილია „აბანოთუბანში“ შენობების დიდი ნაწილი მე-19 ს. განეკუთვნება. აბანოები კერძო მფლობელობაშია. ისინი პასუხობენ თანამედროვე მოთხოვნებს. ფასები მერყეობს 3 ლარიდან 160 ლარამდე. თბილისური აბანოები დღეს მხოლოდ ჰიგიენური დანიშნულებისაა. განსაკუთრებული ხალხმრავლობა სხვადასხვა დღესასწაულების წინა დღეებში აღინიშნება, განსაკუთრებით ახალი წლის წინა საღამოს.

როსტომის სასახლის აბანოს ძველ შენობაში ყოფილა გახსნილი. „აგურის გვიანდელი იატაკის მოხსნისთანავე, გამოჩნდა ნაცარი და მასში მრავალი პატარა ზომის, სპეციალური დანიშნულების ქურჭელი იქნა ნაპოვნი: ქურები, ძველი აგურით ნაგები აბაზანები, ნახშირი...“ [გვერდწითელი 1964:13]

აბანოს შენობა აგურით იყო ნაშენი, გადახურვა გუმბათოვანი, კედლები შორენკეცებით მოპირკეთებული. აბანო კერამიკული მილების საშუალებით გოგირდის წყლით მარაგდებოდა. იგი შედგებოდა ერთი დიდი, ერთი პატარა და ერთიც იატაკში ჩაფლული საბანაო აუზისაგან. შეიმჩნეოდა მხატვრობის კვალიც. ნარიყალას ციტადელის აბანო ისლამური არქიტექტურული ელემენტებით ხასიათდებოდა და ის უდაოდ გვიანფოდალური პერიოდისა უნდა იყოს [გვერდწითელი 1964:13].

გრემის ნაქალაქარის აბანოები, არქიტექტურული თვალსაზრისით, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლია. პირველი მათგანი არისტოკრატიულ, სამეფო უბანში იყო განთავსებული. მეორე კი ქალაქის სავაჭრო ნაწილში, „თარსა გალავანის“ სამხრეთით, კარიბჭიდან 20-25 მეტრზე იყო იდგა.

ადგილმდებარეობიდან გამომდინარე, აღნიშნული აბანო შესაძლოა საზოგადოებრივი დანიშნულების ყოფილიყო. რომლითაც სარგებლობდნენ როგორც ადგილობრივი მცხოვრებლები, ასევე ქალაქის სტუმრები.

ჩვენ განვიხილავთ, გრემის ნაქალაქარის საზოგადოებრივი დანიშნულების აბანოს. ის ორი ძირითადი ნაწილისაგან შედგებოდა: სააბაზანო მოწყობილობისა (წყლის გასათბობი და საცავი რეზერვუარები) და გასახდელ-მისაღები სივრცისაგან. სადაც მოწყობილი იყო წრიული ფორმის აუზი. თავად საბანაო ნაწილი თითქმის კვადრატის ფორმას ქმნიდა. აბანოს ცენტრალური ნაწილი კი საერთო ყოფილა, საიდანაც რვა განყოფილებაში შეიძლებოდა გასვლა. არქიტექტურულად, აბანო ჯვრის ფორმისაა მკლავებშორის მოთავსებული უბეებით, რაც აღმოსავლური არქიტექტურისთვისაა დამახასიათებელი.

აბანოს მოსაცდელი ოთახი აგურის იტაკით იყო მოპირკეთებული, რომელიც ზღურბლთან საგრძნობლად იყო გაცვეთილი. წყალგაყვანილობის მილებში კი წყლის დიდი რაოდენობის ნალექი აღინიშნებოდა, რის გამოც შესაძლებელია გამტარიანობა ძალზედ შემცირებულიყო. ეს ნიშნები აბანოს დიდი ხნის ექსპლუატაციაზე უნდა მიგვანიშნებდეს. ლევან ჭილაშვილის ვარაუდით, აბანო XVII ს. დასაწყისში (ყოზილბაშთა შემოსევამდე) უნდა ყოფილიყო აგებული [ჭილაშვილი 1980:59].

ზემოთ განხილული აბანოების მსგავსად, საციციანოს ორივე აბანო (მძოვრეთი, ნიჩბისი), ისლამური არქიტექტურისათვის დამახასიათებელი ელემენტებით ხასიათდება. აბანოები ნაშენია აგურითა და

რიყის ქვით, გადახურვა გუმბათური. აქაც, როგორც სხვა გვიანშუასაუკუნეების აბანოების შემთხვევაში, კვადრატიდან წრეზე გადასვლა ტრომპული სისტემით ხდება. აბანოს კედლები კარგადაა შელესილი, მოხატვის კვალი არც ერთ აბანოში არ შეინიშნება. დასტურდება საქვაბე-სათავსის არსებობა, საიდანაც გამთბარი წყალი კერამიკული მილებით აუზებში გადიოდა [ზაქარაია 1991-2001:44-50].

ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე, გვიანფეოდალური ხანის აბანოებში თვალნათლივ შეინიშნება ერთი არქიტექტურული ხაზი (დაგეგმარება, გადახურვა, ზოგიერთ შემთხვევაში კედლების მხატვრობა, გათბობა, ინტერიერი), რომელიც ისლამური სამყაროდან მთელს აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელდა. ამავე ხანის აბანოების უმეტესობა (გრემი, საციციანო, როსტომ მეფის სასახლის აბანო, თელავის ერეკლე მეფის აბანო) დიდფეოდალთა რეზიდენციებშია შემავალი. თითქმის ყველა აბანოს მისაღებ სივრცეს დიდი ფართი უჭირავს, რაც ვფიქრობთ, პარალელურად გართობა-განტვირთვისა და საქმიანი გარიგებებისთვის გამოიყენებოდა. საყურადღებოა აგრეთვე ისიც, რომ ამ დროის აბანოებით საზოგადოების ყველა ფენა სარგებლობდა. არ იყო შეზღუდვები რელიგიური ნიშნის მიხედვით, როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ფეოდალურ ხანის აბანოების შემთხვევაში. არქეოლოგიური მონაცემებით, აბანოები სამეფო სასახლეებისა და რეზიდენციების ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილადაც დასტურდება. სამწუხაროდ, წერილობით და ნარატიულ წყაროებში არ გვხვდება ცნობა გლახთა ყოფაში საოჯახო აბანოების არსებობის შესახებ.

ცალკე აღნიშვნის ღირსია გვიანშუასაუკუნეების პერიოდის თბილისის გოგირდის აბანოები. XVII-XVIII სს-ში ცხელ წყლებზე გამართულ აბანოებს თბილისში მთელი უბანი ეჭირა, ამის გამო ამ ადგილს „აბანოების უბანი“ ეწოდა. „აბანოების უბანში“ მისასვლელი ერთ-ერთი გზა „აბანოს კარიდან“ შედიოდა⁴. „აბანოს კარის“ წინ, წავკისის ხევზე, გადებული იყო ხიდი. ხიდს გაღმა, სამხრეთით, იწყებოდა გზა, რომელიც აბანოების უბანში შედიოდა [ბერიძე 2009:62].

4 როგორც ყველა ფეოდალურ ქალაქს, თბილისსაც რამოდენიმე კარი (ჭიშკარი) ჰქონდა. რომელიც წარმოადგენდა თავდაცვით და საკომუნიკაციო საშუალებას. ქალაქის ზღუდეში დატანებული კარი იმ სახელს ატარებდა, საითკენაც იყო მიმართული და რის მახლობლადაც მდებარეობდა. ერთ-ერთი ასეთი კარი იყო „მიდნის კარი“ (გვიანი ხანის „აბანოს კარი“) რომელიც თბილისს, ზღუდეში სამხრეთის მხრიდან ჰქონდა დატანებული (მდინარე წავკისის წყლის მარცხენა მხარეს) [ბერიძე 2009:62]. „აბანოს კარი“ დაახლოებით ახლანდელი გრიშაშვილის ქუჩის ლერძზე მდებარეობდა. აბანოთუბნიდან წამოსული, დღესაც გორგასლის მოედანზე (თათრის მოედანი) მოხვდება. „აბანოს კარი“ ალექსანდრე პიშჩევიჩის მიერ 1785 წელს შედგენილ თბილისის გეგმაზე N53-ით არის დატანილი როგორც „საბაჟო“, რადგან ქალაქის კარი საბაჟო პუნქტის ფუნქციასაც ასრულებდა.

თბილისში აბანოთი სარგებლობა თავადებისათვის ერთი მანეთი ღირებულა, აზნაურთათვის, ოფიცრების და ვაჭრებისათვის სული-აბაზი, მდაბიოთათვის კი მომსახურება ორ შაურს შეადგენდა [მელიქიშვილი 1986:34].

1850 წლის გეგმაზე, აბანოთუბანში ექვსი აბანოა აღნიშნული. ესენია: ორბელიანის, სიონის, სუმბათოვის, მელიქოვის, ზუბალოვის, თამამშვივისა და მირზოევის აბანოები [კვიციანი 1985:6].

„ორბელიანის“ აბანოს ადრინდელი სახელწოდებაა „ციხის აბანო“. თუ რატომ დაერქვა „ციხის აბანოს“ „ორბელიანების აბანო“, ამის შესახებ პასუხს ერეკლე კახთ მეფის მიერ გაცემულ ბრძანებაში ვკითხულობთ. თბილისის ციხის აღების შემდეგ, როცა ერეკლე მეფემ საბოლოოდ დაამარცხა ტახტის მადიებელი იესეს ძე აბდულა ბეგი, გამარჯვების ნიშნად თავის დას ანას 1748 წლის 20 აგვისტოს საჩუქრად გადასცა „ციხის აბანო“ [სცსია, დოკ. 175:211].

ერეკლე მეფის და ანა ცოლად ჰყავდა ეშიკალაბაშ დიმიტრი ორბელიანს, რომელსაც მეფემ აბანოს ზედამხედველობა დაავალა.

მას შემდეგ, რაც ალა-მაჰმად ხანმა ციხის აბანო მიწასთან გაასწორა, თბილისელებს ამ აბანოსთვის „ხოჯეს“ აბანო შეურქმევიათ⁵ [გრიშაშვილი 1986:59]. სახელწოდება „ციხის აბანო“ მის ადგილმდებარეობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, საუბარია დაბლა ციხეებზე, მაგრამ სახელდობრ რომელზე, დოკუმენტებში მოცემული არაა [ბერძენიშვილი 1962:43]. მაგრამ, თუკი „ციხის აბანო“, იგივე „ხოჯას“ (იგივე „ორბელიანების“) აბანოა, რომელიც ალა-მაჰმად ხანმა 1795 წელს დაანგრია, ხოლო მის ადგილას მე-19 ს. 40-იან წლებში აღმოსავლური სტილის აბანო ააგეს მინარეთებით, და სხვადასხვა ფერის შორენკეცებით მოპირკეთების გამო და ამის გამო „ჭრელი აბანო“ უწოდეს, გამოდის, რომ ციხის აბანო ახლანდელი „ჭრელი“ აბანოს ადგილას მდგარა (აბანოთუბანი, აბანოს ქ N2).

თბილისის 1782 წ. გეგმაზე ვხვდებით აგრეთვე „მეფის აბანოს“. ის გოგირდის წყალით „აბანოების უბნიდან“ ანუ ცხელი წყაროების უბნიდან საგანგებოდ გამოყვანილი წყალსადენით მარაგდებოდა. იგივე აბანო, XVII-XVIII სს. დოკუმენტებში „ჩარხის აბანო“-დ მოიხსენიება. „ჩარხის აბანო“, „მეფის მოედნის“ და მეფის სასახლის უკან, მტკვრის ნაპირისაკენ მდებარეობდა [მესხია 1983:661].

სიონის, იგივე თბილელის აბანოს, ერეკლეს აბანოსაც ეძახდნენ. მე-19 საუკუნის გეგმაზე ერეკლეს აბანოს დასავლეთით „მეითარის“

5 სიტყვა „ხოჯე“ ცვედანს ნიშნავს, „ხოჯეს აბანო“ ქალების საერთო აბანო ყოფილა, საიდანაც მუდმივად ჩხუბისა და ხმაურის ხმა გამოდიოდა. ამიტომ იმ დროის თბილისში დამკვიდრებულა გამოთქმა – „ხოჯეს აბანო“, რომელსაც ხმაურისა და აურზაურის, ჩხუბის დროს ხმარობდნენ ხოლმე.

აბანო (შემდეგში სუმბათოვის აბანო) მდებარეობდა (მე-17 ს. 1 ნახ.) [კვირკველია 1985:5], ხოლო 1822 წლისათვის სუმბათაშვილების აბანოს ნაწილი ვინმე ყია ვეზიროვს შეუსყიდია და საბუთებში ის სუმბათაშვილის კომპანიონად ჩანს. „მეითარის“ აბანო ახუნდოვისა და აბანოს ქუჩათა შესაყარის სიახლოვეს მდებარეობდა [სცსია 1721:1,2].

ბოლო დრომდე იქ მამაკაცთა საერთო აბანო ყოფილა. „თბილელის“ ანუ „ერეკლეს აბანოს“ სამხრეთ დასავლეთით „მელიქის აბანო“ მდებარეობდა. იმავე უბანში იყო „ენალას აბანო“. ენალა ქალაქის მელიქი ყოფილა 1655-72 წლებში [ბერძნიშვილი 1965:41].

„ენალას აბანო“ იგივე მირზოევის აბანოა, რომელსაც „სახაზინო“ აბანოსაც ეძახდნენ. ის XVIII საუკუნის ბოლოს, გიორგი XII-ის ასულს-თამარს ეკუთვნოდა. XIX საუკუნის შუა წლებში კი ზუბალაშვილს, ბოლოს მირზოევის [ბადრიაშვილი 1957:179,180].

მე-19 საუკუნეში შედგენილ გეგმაზე მტკვრის სიახლოვეს დატანილია აგრეთვე ბებუთაშვილების პატარა და დიდი აბანო [დავთ. N22], „გრილი აბანო“, რომელსაც „შიოევის აბანოსაც“ ეძახდნენ, ხოლო შემდგომში ის „პატრუქის აბანოთი“ მოიხსენიება. როგორც ჩანს, ხსენებულ აბანოში გასანათებლად „პატრუქს“⁶ ხმარობდნენ. ამავე გეგმის მიხედვით, „გოგილოს აბანო“, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე (ახლანდელი ქეთევან წამებულის ქ.) მდებარეობდა [კვირკველია 1985:5].

თბილისის აბანოები ქალაქის მოსახლეობის საზოგადო მოხმარებისათვის იყო განკუთვნილი. აბანოების მფლობელებად კი ფეოდალური არისტოკრატის, ან კიდევ ვაჭართა მაღალი ფენის წარმომადგენლები გვევლინებიან. სწორედ ამის გამო, დოკუმენტებში ხშირად გვხვდება აბანოების სხვადასხვა სახელწოდებანი, წარმოებული მათი მფლობელების სახელებიდან. ვფიქრობთ, აბანოს სახელწოდებათა ხშირი ცვლა დამოკიდებული უნდა ყოფილიყო ან ადგილ-მდებარეობაზე (ციხის აბანო) ან მფლობელზე (ბებუთოვის, სუმბათოვის, მელიქის და ა.შ.). შესაძლოა ეს ფაქტი აბანოს კარგ შემოსავლიანობაზე მიგვანიშნებდეს.

გვიანშუასაუკუნეების აბანოების კარგი შემოსავლიანობის შესახებ ბევრი საინტერესო ცნობაა დაცული ძველ საბუთებსა და აქტებში. ვხვდებით აგრეთვე აბანოს იჯარით გაცემისა და ნასყიდობის ხელშეკრულებებსაც. ხშირი ყოფილა აბანოს გირაოთი გაცემა. თუკი გამგირავებელი დამგირავებელს ვალს ვერ დაუბრუნებდა, ის ავტომატურად დამგირავებლის ხელში გადადიოდა. აბანო იმდენად შემოსავლიანი

6 პატრუქი იგივე ფითილია, ერთ-ერთი გასანათებელი საშუალების შემადგენელი ნაწილი. როგორც ჩანს, «პატრუქის აბანოში» მეტი შუქის მისაღებად ფითილიან გასანათებელს გამოიყენებდნენ.

ყოფილა, რომ მე-18 საუკუნეში შედგენილ ანდერძებში, სადაც ქონება რამოდენიმე მემკვიდრეზე უნდა განაწილებულიყო, განსაკუთრებული სიზუსტით აბანოს შემოსავალი იყოფოდა.

საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივში ვკითხულობთ შემდეგი შინაარსის დოკუმენტს: ქალაქის მელიქის, ამხარბეგ ბე-ბუთაშვილის მემკვიდრეებს (ალა მირიშქარბაშ, სტეფანა და მათი ძმისწული ბეჰბუდას შვილი მელიგზადა) მამის დანატოვარი ქონება საერთო სარგებლობაში ქონიათ, გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ ძმებს მისი გაყოფა გადაუწყვეტიათ. დოკუმენტში აბანოდან მისაღები შემოსავალი სხვა ქონებასთან შედარებით, მეტი სიზუსტით განსაზღვრულა [სცსია N180:214,217].

აბანოს შემოსავლიანობას უცხოელებიც აღნიშნავენ. ფრანგი მოგზაური ემილ ლევიე თბილისის აბანოებში სტუმრობისას ამბობს:

„დღეს წავედით აქაურ აბანოებში. . . საზოგადო აბანოში შესვლა ვერ გავხედეთ. ტიტველა ხალხი ჭიანჭველასავით ირეოდა...“ [ჭყონია 1894:17].

საქართველოში არც ერთი ეპოქის აბანო არ ყოფილა ისე მრავალფუნქციური, როგორც გვიანშუასაუკუნეების აბანოები იყო. ჰიგიენური და სამკურნალო დანიშნულების გარდა, აბანო ერთგვარი გარიგების ადგილად იყო ქცეული. უბრალო საზოგადოებისთვის აბანო თავშესაქცევი ადგილია, სადაც დიდებული ქალბატონები ძვირფასი ნივთებითა და მოდური ტანსაცმელ-ფეხსაცმლით იწონებდნენ თავს, უბრალო ქალბატონები იქვე (აბანოში გ.კ.) საპონს ხარშავდნენ და სარეცხს რეცხდნენ. ყარაჩოღელები ქეიფს აბანოში აგრძელებდნენ. სადედამთილოები სარძლოებს არჩევდნენ. აბანო სალაყბოც იყო და ხელმოკლე მგზავრებისთვის ხელმისაწვდომი ფუნდუკიც⁷.

როგორც ზემოთ მოგახსენეთ, თბილისის აბანოებით სარგებლობა ყველასათვის ხელმისაწვდომი იყო, დრო კი განუსაზღვრელი. ქალებისთვის აბანო კვირაში რამოდენიმე დღე მუშაობდა. თუ ერთ დღეს კაცები დადიოდნენ, მეორე დღე ქალებს ეთმობოდათ [გრიშაშვილი 1986:58,59]. სიონის აბანოში კი, ქალების საბანაო დღე „სამშაბათი“ ყოფილა. ამის გამო აბანოს „სამშაბათის“ აბანოსაც ეძახდნენ. [ბალახაშვილი 1956:74].

მიუხედავად იმისა, რომ ქალების აბანოში სიარული ნებადართული და შეუზღუდავი იყო, ისინი მაინც ცდილობდნენ აბანოში წასვლისას მამაკაცებისთვის შეუმჩნეველნი დარჩენილიყვნენ. ამიტომ,

7 ერთგვარი სასტუმრო, სადაც მექარავენნი ისვენებდნენ და აბინავებდნენ სავაჭრო საქონელსაც. ფუნდუკი საქარავნო მაგისტრალების აუცილებელ ნაგებობას წარმოადგენდა, რომელსაც გააჩნდა სათანადო საშუალებანი მექარავენთა და აბინავებისა და საქონლის დაცვისათვის. [მეტრეველი 2011: 121].

სისხამ დილით, ჩადრებში⁸ გახვეულები, დიდი ბოხჩებით (სურ.N4) (ბოხჩებში სარეცხი, სუფთა ტანსაცმელი და სააბანოე ნივთები ქონდათ გამოკრული) მორთულ-მოკაზმულები აბანოსკენ მიიქაროდნენ. აბანოში მიმავალ ქალს ეცვა საუკეთესო, თანამედროვე და მოდური ტანსაცმელი. მორთული იყო ძვირფასი სამკაულით. ამგვარად ისინი თითქოს საკუთარი თავის რეალიზაციას ახდენდნენ, მათ შესაძლებლობა ეძლეოდათ თავი მოეწონებინათ სხვებისთვის იმით, რაც სხვა დროს, ყოველდღიურობაში არ ჩანდა, იკარგებოდა.

აბანო თბილისელი ქალებისთვის, განსაკუთრებით კი დიდებული ქალბატონებისთვის, გაცილებით მეტი იყო ვიდრე ჰიგიენის სახლი. ისინი თითქმის მთელ დღეს ატარებდნენ აბანოში და ფინჯან ჩაისთან ათავსებდნენ ჭორსა და სიმართლეს უზიარებდნენ ერთმანეთს. სამოვარი კი მუდამ ცხელი იყო, რომელიც აბანოს ტანთგასახდელ დერეფანში იდგა. ქალებს იქ თავიანთი გამართობი, აშული ჰყავდათ – გერაგერმიშაანთი უსინათლო მაია, რომელიც სიმღერებით ართობდა გასაპნულ და ინადადებულ ქალთა მარაქას [გრიშაშვილი 1986:61]. ქალებისთვის აბანო სილამაზის სალონიც იყო [ბალახაშვილი 1956:76].

გარდა გართობა-დასვენებისა, ხელმოკლე ქალები აბანოში სარეცხსაც რეცხდნენ და საპონსაც იქვე ხარშავდნენ. ხელისუფლებას ხმა აუმაღლებია ამ მავნე წესის წინააღმდეგ და საპნის სახარშის გადატანა მოშორებით, მტკვრის ნაპირზე უბრძანებია „საქართველოს გაზეთი“ 1819:N5, დოკ. N180].

თბილისურ აბანოებში ჩვეულებრივი მოვლენა იყო სარძლოს შეთვალეირება-შერჩევა და მერე მისი „გასინჯვა“, ხუმრობით „ახლაც იტყვიან ხოლმე გასათხოვ ქალზე, სადედამთილო აბანოში გაგსინჯავსო“.

ყარაჩოღელისთვის აბანო ბოჰემის ის შემადგენელი ნაწილი იყო, ურომლისოდაც ქეიფი ქეიფად არ მიაჩნდათ. ამიტომაც ხშირად სხვაგან დაწყებული ქეიფი აბანოში მთავრდებოდა, ან პირიქით-აბანოში იწყებოდა და სავარაუდოდ ორთაჭალის ბალებში მთავრდებოდა [გრიშაშვილი 1986:58]. დაბანის შემდეგ ქეიფი იწყებოდა მსუბუქად, „აზიურად“ წახემსებით. რომელიც იქვე ახლოს მდებარე დუქნიდან ცხელ-ცხელი ქაბაბებით, მწვადებითა და წინანდლის ღვინის სმით სრულდებოდა. ამგვარ ქეიფს კი ძალზედ უხდებოდა სიმღერა, რომელიც აბანოს თალებში კარგ ფლერადობას იძენდა [„კავკაზი“ 1846: № 23].

8 XIX ს. შუა წლებამდე კაბაზე ან ქათიბის ზემოდან მანდილოსნებს, თავიდან ფეხებამდე მოზურული ჰქონდათ თეთრი მოსასხამი-ზეწარი, ანუ აჯილა, რომელსაც ჩადრსაც უწოდებდნენ. აჯილა, როგორც ზეწარი, სწორი განებისაგან იკერებოდა, გრძელი და ძალიან განიერი იყო, ბოლო მომრგვალებული. სააჯილე მასალად იხმარებოდა თეთრი ქსოვილი: ყალამქარი, ტილო, მიტკალი, მადარფაკი, ჩადრა და სხვ. [გვათუა 1967:68]

აბანო მეტად მოსახერხებელი იყო სოფლიდან ჩამოსული გლეხისთვის, რომელიც შინ დაბრუნებას ვეღარ ასწრებდა და იძულებული იყო ღამე ქალაქში გაეთია. ის მიდიოდა აბანოში, საქონელს ბაკში⁹ აბინავებდა, დაიბანდა, გასუფთავდებოდა და ღამესაც იქვე გაათევდა. ეს ყველაფერი ორი შაური ჯდებოდა [გრიშაშვილი 1986:58].

აბანოში ყომარბაზებიც იყრიდნენ თავს. რომლებიც შეუზღუდავი დროით, ზოგჯერ გათენებამდეც კი აგორებდნენ ყომარს ან სხვადასხვა აზარტულ თამაშს ფულზე თამაშობდნენ, რაც კანონით დადგენილი ნორმების წააღმდეგ წასვლას ნიშნავდა. მაშინდელი ხელისუფლების მიერ გამოიცა ბრძანება, რომლის თანახმად, აბანოში შეკრება, ხმაური და ფულზე თამაში აიკრძალა [ფურცელაძე 1966:102,103].

თბილისური აბანო მექისის გარეშე წარმოუდგენელია. რომ არა მექისის ხელოვნება, ალბათ თბილისური აბანოებიც ვერ იქნებოდნენ აგრერიგად ნაქებნი. სიტყვა „მექისე“ სულხან-საბას განმარტებული არ აქვს. ხოლო „ქისა“ მისივე თქმით ქართული სიტყვა არაა¹⁰. „ქისა“-სგან ნაწარმოები „მექისე“ ქისის მტარებელს, ქისის მეპატრონეს უნდა ნიშნავდეს. მაგრამ ვინაიდან „ქისა“ საქართველოში (უმეტესად აღმოსავლეთ საქართველოში) საფულის, ჩანთის ფუნქციას ასრულებდა, „მექისედ“ მხოლოდ ის ადამიანი შეიძლება მივიჩნიოთ, ვისთვისაც „ქისა“ სამსახურთან იყო დაკავშირებული.

XVIII საუკუნეში შედგენილ დოკუმენტებში, (სცსია, დოკ.№ 106, გვ. 126, 1722 X; დოკ.188, გვ. 225; დოკ. № 212, 1754 წ. გვ. 264) რამოდენიმე ადგილას ვხვდებით სიტყვას „მეაბანოე“. ტექსტის შინაარსიდან გამომდინარე, ის „მექისეს“ უნდა ნიშნავდეს. „მეაბანოე“ გვხვდება ასევე „კალმასობაში“, როდესაც იპოდიაკვანი იონა ქალაქში (თბილისში) ჩამოსვლისას ზურაბასთან და ბერ ფუჟუროსთან ერთად აბანოში მიდის ტანთსაბანელად [ბატონიშვილი იოანე 1990:495]. დავით ჩუბინაშვილს ქართულ-რუსულ ლექსიკონში, სიტყვა „მეაბანოე“ ნათარგმნი აქვს როგორც „Банщик“ [ჩუბინაშვილი 1984:694], რაც ქართულად დამბანელს ნიშნავს. ხოლო ნიკო ჩუბინაშვილი „მეაბანოეს“ განმარტავს როგორც აბანოს მნეს, აბანოს მომმარაგებელს [ჩუბინაშვილი 1961:274]. შესაძლებელია გამოითქვას ვარაუდი, რომ სიტყვა „მეაბანოე“ „მექისეს“ წინამორბედი ტერმინი იყო.

9 გვიანფეოდალურ საქართველოში, ქარვასლებსა და ფუნდუკებში გამოყოფილი იყო სპეციალური საქონლის სადგომი, სადაც მგზავრი საქონელს აბინავებდა (გ.კ.)

10 ქართულად ქისას თალისა ჰქვია, რომელიც პატარა ჩანთის ფუნქციას ასრულებდა, დიდი ზომის ჩანთასაც თალისას ეძახდნენ [სულხან-საბა 1991: 297]

მეაბანოე ანუ მექისე, ერთ-ერთ მთავარ ფიგურას წარმოადგენდა თბილისის აბანოებში. თბილისელი მექისის ხელოვნებით მოხიბლული ალექსანდრე დიუმა დანაწილებით აღნიშნავდა:

„როგორ მოხდა, რომ პარიზში, ამ გრძნობიერ სიტკბოებათა ქალაქში ჯერ არავინ შემოიღო სპარსული აბანო?“ ნუთუ ვერც ერთმა საქმოსანმა ვერ გამოიწერა თბილისიდან ორი მექისე? თან ფილანტროპულ მიზანს განახორციელებდა, და რაც უფრო უეჭველია აურაცხელ სიმდიდრეს დააგროვებდა“ [დიუმა 1964:295, 296].

ალექსანდრე დიუმა თავდაპირველად მექისეებს პირობითად „ჯალათებს“ უწოდებს. დიდმა მწერალმა იუმორით შეფარული ჩინებული აღწერილობა დაგვიტოვა თბილისელ მექისეთა „ოსტატობისა“ [დიუმა 1964:298] (სურ № 5,6).

XVII საუკუნის 30-იან წლებში, იერუსალიმში მიმავალი ვასილ გაგარა, რომელმაც გზად თბილისში შემოიარა, გაკვირვებით აღნიშნავდა, რომ ქართველები ტანს ქისებით იხეხენ და არა ცოცხებით და ასკვნის, როგორც ჩანს მათ ცოცხები არ იციანო [ცინცაძე 1965:13].

არანაკლები შთაბეჭდილება მოუხდენია თბილისში ჩამოსულ ალექსანდრე პუშკინზე თბილისის გოგირდის აბანოებსა და მექისის მოქნილ ხელს. ალ. პუშკინი დეტალურად გადმოგვცემს უცხვირო მექისე „ჰასანას“ გასაოცარ ოსტატობას და „ქისის კეთებით“ დიდად კმაყოფილი, სახეც ქისას რუსულ „ცოცხზე“ მაღლა აყენებს [პუშკინი 1899:16,17].

თბილისელი მექისეები ძირითადად მუსლიმანები იყვნენ. მათი ცოდნა მამიდან შვილზე და შვილიდან შვილიშვილზე გადადიოდა. თბილისელი მექისეები ქისას თავად კერავდნენ ხალიჩური ნაწარმისგან, ან მზას ყიდულობდნენ ქალაქის ბაზარზე.

აბანო იმდენად პოპულარული დაწესებულება იყო გვიანფეოდალურ საქართველოში (თბილისში), რომ აბანოში სახმარ ნივთებს გასათხოვარ ქალსაც კი ატანდნენ მზითვეში. ამ ნივთების მრავალფეროვნება და ხარისხი ოჯახის მატერიალურ შეძლებაზე იყო დამოკიდებული.

ყველაზე ადრეული ხანის მზითვის წიგნი, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია, 1597 წელსაა შედგენილი. იქ სააბანოე ნივთების ცალკე ჩამონათვალი არ არის მოცემული. არც 1634 წლის და არც 1638-1658 წლებში შედგენილ მზითვის წიგნებშია გამოყოფილი აბანოში სახმარი საშუალებები. პირველად, გამოცალკევებულად ეს ნივთები შაჰნავაზ მეფის (1658-1675) ასულისათვის მიცემულ მზითვის სიაში გვხვდება სათაურით „სააბანოე იარაღი“ [იაშვილი 1975:108]. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ სააბანოე ნივთების ცალკე გამოყოფა სწორედ შაჰნავა-

ზის პერიოდს ემთხვევა, როცა აბანო ქალაქური ცხოვრების უკვე განუყოფელ ნაწილს შეადგენდა.

მზითვის წიგნებში მოცემული აბანოს ნივთების ჩამონათვალი მრავალფეროვანია; ესენია: ერთი დიდი სააბანოე ტაშტი, ვერცხლით მოჭედული ფენის ქუა (სურ. № 7), ვერცხლის დიდი ჩოლრათო ერთი, აბანოს პერანგი ორი, ყადიფა ხასა, ინის სალბობი ჯამთასი ვერცხლის (სურ. № 11), ჯუფთი ერთი, ყალამქრისა და დარაიას ბოხჩები; სარკე, ფერუმარილის საზელი ქვა (სურ. № 10) და სხვა [იაშვილი 1975:21].

ანუკა ბატონიშვილის მზითვის წიგნში (1712 წ.) მოცემული აბანოში სახმარი ნივთებიდან საინტერესოა: სუზანი (სურ. № 8), პერანგი ხალასად ნაკერი ერთი. პირსახოცი ორი (სურ. № 9) ფუთა დარაიასი ორი, ორხოვა ერთი, ქეჩა ერთი და სხვ. [იაშვილი 1975:75].

ზემოთ ჩამოთვლილი სააბანოე ნივთებიდან ზოგიერთი „გასახდელ“ ოთახში გამოიყენებოდა, ზოგიც „საბანაო“ ოთახში. როგორცაა ზირანდაზი, სუზანი, ინის სალბობი ჯამთასები, ხალიჩა, ქეჩა და ბოხჩა „გასახდელ“ ოთახში გამოსადეგი ნივთებია. ჩვენ დავახასიათებთ სააბანოე ნივთების რამოდენიმე ერთეულს: სუზანი-დიდი ან მცირე ზომის მართკუთხა ფორმის ქსოვილია. სუზანის შესაკერად არჩევდნენ ყალამქარს, ფარჩას, ან უბრალო ბამბის ქსოვილს. მასზე მულინეს ფერადი ძაფებით, ხანაც ოქრომკედით სხვადასხვა მცენარეულ ან გეომეტრიულ ფიგურებს ქარგავდნენ. გვხვდება მოუქარგავი სუზანებიც. მოიხმარებოდა საწოლის, ასევე ტახტზე და ხანაც მაგიდის გადასაფარებლად. რაც შეეხება ზირანდაზს, ეს არის ფეხქვეშ დასაგები პატარა ზომის ხალიჩა. გარდა აბანოსა, იხმარებოდა სახლშიც. ბოხჩა-ოთხკუთხა ფორმის ქსოვილია, რომელსაც კერავდნენ ან სადა ქსოვილისაგან, ან სხვადასხვა ფერის ნაკუწებისაგან. მასალად იყენებდნენ: აბრეშუმს, ფარჩას, შალს, ყალამქარს, ქირმანშალს და იშვიათად ტყავს. ბოხჩას ხმარობდნენ თეთრეულის, ტანსაცმლისა და სხვა დიდი თუ მცირე ზომის ნივთების სატარებლად. ის ხელჩანთისა და სამგზავრო ჩანთის ფუნქციასაც ითავსებდა [კვანტიძე 2010:394].

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების ფონდებში დაცულია სხვადასხვა სახის ჰიგიენური დანიშნულების ნივთები, მათ შორის ბევრია სააბანოე. სააბანოე ნივთებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა ხის ქოშები, რომელიც სამუზეუმო საინვენტარო დავთარში გატარებულია სახელწოდებით „ოჩაფხა“ (იხ. სურ. № 12). დაცულია ასევე ირანული და ადგილობრივი წარმოების სარკეები და სავარცხლები ხის ბუდეებით. მეტად საინტერესოა ინის საზელი სპარსული ქვები ფრინველთა თავის გამოსახულებით. ქუსლის სახენი ქვები, რომელიც მდარე ხარისხის ვერცხლშია ჩასმული. საინტერესოა აგრეთ-

ვე XIX ს. I ნახ-ში შემოსული წარბის საკორექციო პინცეტი, ინის გასახსნელი თასები, სხვადასხვა ხარისხისა და ფერის ბოხჩები, სუბანები, ქისები და სხვა.

ამგვარად, აბანო როგორც ტანთსაბანელი, გვიანანტიკური ხანიდან დასტურდება საქართველოში. აღმოჩენილია როგორც ინდივიდუალური, ასევე საზოგადოებრივი დანიშნულების აბანოები. საზოგადოებრივი დანიშნულების აბანოები ცნობილია ფეოდალური ხანის საქართველოში. ამ დროის აბანოებით მაჰმადიანი რელიგიის აღმსარებელი ხალხი სარგებლობდა. რაც შეეხება გვიანშუასაუკუნეების დროინდელ საზოგადოებრივ აბანოებს, ისინი სოციალურად ყველა ფენისათვის ხელმისაწვდომი და შეუზღუდავი იყო. თუმცა ვხვდებით საკუთარ რეზიდენციებში განთავსებულ აბანოებსაც. განსაკუთრებით საინტერესოა ამ პერიოდის თბილისის გოგირდის აბანოები, რომლებიც ყველა სხვა ეპოქის აბანოებისაგან განსხვავებით, მრავალფუნქციური დატვირთვით გამოირჩეოდა.

გვიანშუასაუკუნეებში, აღმოსავლეთ საქართველოში დადასტურებული აღმოსავლური აბანოების დამკვიდრება სავარაუდოდ XVI-XVIII სს. იწყება. ის მიძღვრად იკიდებს ფეხს ქართულ ყოფაში და აბანოსთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი თითქმის მე-20 საუკუნის შუახანებამდე გრძელდება.

დასკვნა. სტატიაში განხილულ მასალებზე დაყრდნობით, გვიანანტიკურ საქართველოში აბანოთი უკვე სარგებლობდნენ, რომელიც დაგეგმარებისა და შიდა ინტერიერის მიხედვით რომაული ტიპის იყო. ამ პერიოდის აბანოები, შესაძლებელია, მხოლოდ საზოგადოების მაღალი ფენისთვის ყოფილიყო განკუთვნილი, რამდენადაც, ისინი დიდებულთა სასახლეების ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად გვევლინებიან. ცნობა საზოგადოებრივი აბანოების არსებობის შესახებ ამ დროისათვის არ დასტურდება.

ფეოდალურ საქართველოში, რომაულ აბანოებს მცირეაზიური ენაცვლება. წერილობითი წყაროების მიხედვით, ამ პერიოდის აბანოები საზოგადოებრივი დანიშნულების ყოფილა, თუმცა აღინიშნება რელიგიური შეზღუდვები. იმდროინდელი თბილისური აბანოები მაჰმადიანი უმცირესობისთვის ყოფილა განკუთვნილი, ხოლო სხვა რელიგიური აღმსარებლობის ადამიანები ამ აბანოებით არ სარგებლობდნენ.

გვიანშუასაუკუნეებში, აღმოსავლეთ საქართველოში აბანოები არქიტექტურული თვალსაზრისით აღმოსავლური სტილისაა. არქეოლოგიური მონაცემების თანახმად, ამ დროისათვის მოწმდება როგორც ინდივიდუალური-სამეფო სასახლეებსა და რეზიდენციებში შემავალი, ასევე საზოგადოებრივი დანიშნულების აბანოები. საგუ-

ლისხმაოა, აგრეთვე ისიც, რომ საზოგადოებრივი აბანოებით სარგებლობა ყველა ფენისთვის იყო შესაძლებელი.

გვიანშუასუკუნეების თბილისის აბანოები სხვა პერიოდის აბანოებისაგან განსხვავებით, მრავალფუნქციური დატვირთვით გამოირჩეოდა. გარდა ჰიგიენისა და სამკურნალო დანიშნულებისა, თბილისური აბანოები ყარაჩოღელებისთვის საქეიფო-თავშესაქცევი იყო, ქალებისთვის სილამაზის სალონიც და დასასვენებელ-განსატვირთი გარემოც. ქალაქში ჩამოსული გლეხისთვის სასტუმრო. ყომარბაზებისთვის თავშესაქცევი აზარტული თამაშებისთვის. ხანუშებისთვის ქალის შესათვალიერებელი და სხვ.

საინტერესო და კოლორიტულია მექისის ინსტიტუტი თბილისის აბანოებში, მექისეების დიდი ნაწილი აზერბაიჯანელი ეროვნებისანი იყვნენ. მექისის ხელოვნება მამიდან შვილზე გადადიოდა. რაც შეეხება სააბანოე ნივთებს, აბანოს პოპულარობის ზრდასთან ერთად, ეს ნივთები ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ადგილს იკავებენ გვიანშუასუკუნეების მზითვის წიგნებში.

დამოწმებანი

აფაქიძე 1977: აფაქიძე ანდრია, დიდი პიტიუნტი. ტ. II, „მეცნიერება“ თბ., 1977

ბადრიაშვილი 1957: Бадриашвили Николоз, Тбилиси, გამომცემლობა „სახელგამი“, ტბ., 1957

ბალახაშვილი 1956: ბალახაშვილი იაკობ, ძველი თბილისი, სახელმწიფო გამ-ბა, თბ., 1956

ბარათაშვილი 1950: ბარათაშვილი იესე, ცხოვრება-ანდერძი, რედ. ავთანდილ იოსელიანი, თბ., 1950

ბატონიშვილი იოანე 1990: ბატონიშვილი იოანე, „კალმასობა“, რედ. ავთანდილ. იოსელიანი, თბ., 1990

ბერიძე 1980: ბერიძე თეიმურაზ, ძველი თბილისის სურათები, „ნაკადული“, თბ., 1980

ერიძე 2009: ბერიძე თეიმურაზ, საყმაწვილო ენციკლოპედია „თბილისი“, წ. I, შპს გამომცემლობა „დილა“, თბ., 2009

ბერძენიშვილი 1965: ბერძენიშვილი მამისა, თბილისის გარეგანი სახე XVIII

საუკუნეში (ქართული დოკუმენტური მასალის მიხედვით), „მეცნიერება“, თბ., 1965

ბერძენიშვილი 1965: ბერძენიშვილი ნიკო, „XVIII ს. საქართველოს ისტორიიდან“, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წგნ 2, თბ. 1965

- ბერძენიშვილი 1962:** ბერძენიშვილი ნიკო, ბერძენიშვილი მამისა, დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI-XIX სს.) წ.ი. საქართველოს სსრ.
- მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა., თბ. 1962** საქმე N130
- გაბუნია 1938:** გაბუნია არნოლდ, „წერილები კავკასიასა და საქართველოზე“, გაზ. ლიტერატურული საქართველო, N9, 1938
- გვათუა 1966:** გვათუა ნინო, „ძველი თბილისის გოგირდის აბანოების ისტორიიდან“, თბილისის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1966
- გვათუა 1967:** გვათუა ნინო, „ჩაცმულობის ისტორიიდან, ქალის ქართული ჩაცმულობა XIX ს.და XX ს. დასაწყისი“, ლიტერატურა და ხელოვნება“, თბ., 1967
- გვერდწითელი 1964:** გვერდწითელი რუსუდან, „როსტომ მეფის სასახლის აბანო“, ჟურნ. ძველის მეგობარი, კრებ., 2, თბ., 1964
- გოცირიძე 2004:** გოცირიძე გიორგი, „აბანოები ძველ თბილისში“, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XXVI, თბ., 2004
- გრიშაშვილი 1986:** გრიშაშვილი იოსებ, ძველი თბილისის ლიტერატურული ბოჰემა, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათ., 1986
- დიუმა 1964:** დიუმა ალექსანდრე, კავკასია მოგზაურობის შთაბეჭდილებანი, „ლიტერატურა და ხელოვნება“, თბ., 1964
- ზაქარაია 1965:** ზაქარაია პარმენ, ნაქალაქარ ურბნისის ხუროთმოძღვრება, „მეცნიერება“, თბ., 1965
- ზაქარაია 1991:** ზაქარაია პარმენ, კაპანაძე თ., ციხეგოჯი-არქეოპოლისი, ნოქალაქევი, „მეცნიერება“ თბ., 1991
- ზაქარაია 1991-2001:** ზაქარაია პარმენ, „გვიანი შუასაუკუნეების აბანოები საციციანოში“. ჟურნ. წელიწდეული IV-V, საქართველოს ისტორიის და კულტურის ძეგლთა დაცვის დეპარტამენტი, 1991-2001
- იაშვილი 1974:** იაშვილი მზია, მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის (მზითვის წიგნი), „მეცნიერება“, თბ., 1974
- იოსელიანი 1856:** Иоселиани Платон, Описание древностей города Тифлиса, тб. 1856
- „კავკაზი“ 1846:** გაზ. „Кавказ“, 1846
- კიკნაძე 1960:** კიკნაძე რევაზ, „XI –XIII სს. თბილისის ისტორიიდან“ საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, გამოც. I, 1960
- კვანტიძე 2010:** კვანტიძე გულიკო, «საყოფაცხოვრების დანიშნულების ნივთი – ბოხჩა“, ეთნოლოგიური ძიებანი IV, „მერიდიანი“, თბ., 2010

- კვირკველია 1985:** კვირკველია თენგიზ, ძველთბილისური დასახელებანი, „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1985
- მელიქიშვილი 1986:** მელიქიშვილი იასე, „ძველი თბილისის აბანოები“, *ფრესკა*, „ნაკადული“, 1986
- მესხია 1983:** მესხია შოთა, საისტორიო ძიებანი, გამომცემლობა „მეცნიერება“, ტ II, თბ., 1983
- მილერი 1953:** Персидско-русский словарь, ред. Б. В. Миллер, М., 1953
- ნადირაძე 2011:** ნადირაძე ელდარ, ქართული მატერიალური კულტურის ეთნოგრაფიული ლექსიკონი, რედ. მეტრეველი როინ, „მერიდიანი“, თბ., 2011
- პუშკინი 1899:** Пушкин Александр Сергеевич, «Путешествие в Арзрум, Завказская поминка о Пушкине». Изд. «Кавказ», 1899
- საყვარელიძე 1990:** საყვარელიძე ალექსანდრე, საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა, ტ. 5, ქართ. ენციკლოპედიის 1990
- „საქართველოს გაზეთი“; 1819:** გაზ. „საქართველოს გაზეთი“, 1819
- სულხან-საბა ორბელიანი 1991:** სულხან-საბა ორბელიანი., ლექსიკონი ქართული, ტ. II, „მერიდიანი“, თბ., 1991
- სცხია:** საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი
- ფუთურიძე 1943:** ფუთურიძე ვლადიმერ, „არაბი ისტორიკოსი XII ს თბილისის შესახებ“, *(ენიმკი) მოამბე*, ტ. 13, თბ. 1943
- ფურცელაძე 1966:** ფურცელაძე დავით, სამოქალაქო სჯულღვილეა, XVIII საუკუნის მიწურულის კანონპროექტთა კრებული, ტ. II, საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის გამ-ბა., 1966
- ქეი-ქაუსი 1978:** ქეი-ქაუსი, ყაბუს-ნამე, დარიგებათა წიგნი, „მეცნიერება“, თბ.,
- ყაუხჩიშვილი 1973:** ქართლის ცხოვრება, ტ.4, *ვახუშტი*, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, რედ. ყაუხჩიშვილი სიმონ, თბ., 1973
- შარდენი 1935:** შარდენი ჟან, მოგზაურობა საქართველოში, „სახელგამი“ თბ., 1935
- ჩუბინაშვილი 1984:** ჩუბინაშვილი დავით, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1984
- ჩუბინაშვილი 1961:** ჩუბინაშვილი ნიკო, ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ, „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1961
- ჩუბინაშვილი 1936:** ჩუბინაშვილი გიორგი, სევეროვი ნ., ქართული არქიტექტურის გზები, „ტექნიკა და შრომა“ თბ., 1936
- ცინცაძე 1965:** ცინცაძე იასე, ვასილ გაგარასა და არსენ სუხანოვის ცნობები საქართველოს შესახებ (XVIII ს. რუსული მასალები საქართველოს ისტორიისათვის), „მეცნიერება“, თბ., 1965

- ციციშვილი 1955:** ციციშვილი ირაკლი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბ., 1955
- ცქიტიშვილი 1978:** ცქიტიშვილი ოთარ, ზაქარია ალ-კაზვინის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, თბ., 1978
- ცქიტიშვილი 1967:** ცქიტიშვილი ოთარ, „სიბტ იბნ ალ-ჯაუზის ცნობა დავით აღმაშენებლის შესახებ“, *თსუ შრომები*, ტ. 1 აღმოსავლური სერია, 1967
- ჭილაშვილი 1980:** ჭილაშვილი ლევან, კახეთის ქალაქები (XIV-XVII სს), „მეცნიერება“, თბ., 1980
- ჭყონია 1894:** ჭყონია ა., „ემილ ლევიეს მოგზაურობა კავკასიაში, ქუთაისი და ტფილისი“, *მომბე*, № 3, 1894
- ხვედელიძე 1981:** Хведелидзе Леван. И., „Баня Тбилисской цитадели“, *საქ. სახ. მუზ. მოამბე*, ტ.35-Б, 1981

Late Medieval Bathhouses in Eastern Georgia

Guliko Kvantidze

The Georgian word *abano* (a bathhouse) is from the Persian and is translated as “much water” (*ab* water; *-an* is a plural suffix) [Miller 1953:1]. A bathhouse is a special building into which warm and cold water streams flow by hydrotechnical means [Nadiradze 2011:1].

Bathhouses were used for hygienic and also for medicinal purposes¹. Among the well-known bathhouses in Georgia were Nokalakevi, Tskaltubo, Utseri, Otskhi, Tsaishi, Zekari, Nunisi, Tsikhisvari, the Dvalishvili’s, and other hot, warm and cold mineral water medicinal bathhouses [Gotsiridze 2004:53].

The medicinal properties of sulphur bathhouses were noted by Jean Chardin in his memoirs: “Tbilisi bathhouse water is sulphuric, it is very hot and healthy and sick people bathe there” [Chardin 1935:95]. When visiting Tbilisi, Abbot Delaporte also mentioned the medicinal merits of Tbilisi bathhouses [Gvatua 1966:95].

Useful advice is given about bathhouse use in *Kei Kaus* (a ‘Book of Advice’). According to this work, going to a bathhouse on a full stomach is harmful. To take baths every day is not advisable either, as the body gets used to daily bathing and, if a day is missed, the body weakens. Having a bath once every other day is rather useful. It is necessary to gradually adapt to the bathhouse temperature [Kaus 1978:65].

There were three types of bathhouse in Georgia: the Roman, the Asia Minor type (which also included Georgian bathhouses), and the eastern (Persian-Turkish) [Badriashvili 1975:13].

Bathhouses existed in Georgia from the late classical period – the first centuries AD. Ethnographic and archaeological evidence found in different places and times (Armaziskhevi, Urbnisi [Zakaraia 1965:69]; Bichvinta [Sakvarelidze 1990:27]; Nokalakevi [Apakidze 1977:145]; Shukhuti [Zakaraia 1991:97-125]; Tsikhisdziri [Abashidze 1979:13,14], etc. prove this fact.

We may presume that users of late classical period Roman bathhouses were

1 Medicinal bathhouses were built on sources of sulphur or mineral waters of other chemical composition. One of the merits of sulphur bathhouses is their medicinal properties. Hot and cold sulphur water is an irreplaceable medicinal means for different type of diseases (the locomotory organs, the circulatory system, the nervous system). Sulphur bathhouses are effective. In curing the respiratory organs a so-called “smelling bathhouse” was used (people breathed in hot mineral water steam by means of a special pipe) [Abashidze 1979: 13,14].

exclusively members of high society, as bathhouses of that period were integral parts of noblemen's palaces. As for public bathhouses, those that existed in Egypt and Rome², have not been found in that period in Georgia.

Remains of a bathhouse found at the end of the last century in Tbilisi's Abanotubani district, are worth mentioning. Merab Dzeladze, an archaeologist and the head of the archaeological team, is of the opinion that the remains of the building discovered at a depth of 12 metres belonged to a Roman bathhouse.

Roman type bathhouses were replaced by Asia Minor ones in feudal-period Georgia. According to the archaeological evidence, bathhouses from this period were discovered in Dmanisi fortress, Kvemochala (Kaspi district), Akhaltsikhe, Telavi, Gremi, Alaverdi, Samshvilde, Khertvisi, Gori and Tbilisi [Badriashvili 1975:13,14].

Bathhouses were very popular places in feudal-period Georgia. The first to appreciate Tbilisi bathhouses (according to preserved written sources) was Ibn-Haukalia, an Arab traveller and geographer [Sikharulidze 1976:37].

"There is hot water in Tbilisi, like in Tiberia, the water is hot without fire". Istahar, an Arab geographer of the tenth century, mentions the same fact. Almost every traveller who visited feudal-period Tbilisi and its bathhouses was charmed with them. "It is the best bathhouse" a twelfth-century Arab historian mentioned when he saw a Tbilisi bathhouse which was built on sultan Ibn-Daud's hot spring [Sikharulidze 1976:37].

According to eastern and western travellers' records, Tbilisi bathhouses of that period were cupola-shaped, overground buildings. Sulphur springs were quite effective for skin treatment and other contagious illnesses.

An increase in the numbers of bathhouses in Tbilisi indicated their popularity. There were 40 bathhouses in Tbilisi in the second half of the twelfth century [Puturidze 1943:139-143] and they had grown in number to 65 by the beginning of the thirteenth century [Kiknadze 1960:73]. This fact shows that the population of Georgia had increased and had improved its economic position.

The majority of the numerous Tbilisi bathhouses were intended for Muslims. "Infidels", like the Georgians, Armenians and Jews, could not enter inside and use them, according to the Arab cosmographer and geographer, Zakaria Al Kazvin's information. The twelfth-century Arab historian Al-Farik notes the same. He explicitly states that Ismail's Bathhouse" belonged only to the Mus-

2 Family and public bathhouses existed in ancient Egypt. Prominent citizens bathed in their own bathhouses. Public bathhouses were situated on the banks of the river Nile and they were accessible to everybody without distinction of social class, age and sex [www. alchemyofsol.com].

The ancient Romans built huge complex buildings, thermes, for bathhouses where different athletic and spectacular events took place. There were steam rooms, cold (frigidariums), warm (tepidariums) and hot (kaldariums) water pools in the bathhouses. They included a gymnastics hall as well. Bathhouses were built with the hypocaustic method where the pools were permanently supplied with warm and hot water [Zakariaia 1991-2001:44].

lims”. [Tskitishvili 1978: 115].

It is quite natural that using a bathhouse incurred certain charges. In the twelfth century this fee was called a *mizdi*. The thirteenth-century Persian geographer, Ajaib ad-Dunia, when describing Tbilisi gives nearly the same information as Zakaria al-Kazvin, Al-Jauz and Al-Farik had. In his work *The Wonders of the World* he writes that it was impossible for Christian and Jewish citizens to use those bathhouses. He mentions distinctly that “here the *mizd* (the bathhouse fee) was not paid [Tskitishvili 1967:201, 202]. It is obvious that Muslim citizens were privileged as they did not pay anything when using the bathhouses.

According to historical sources, granting such privileges to Tbilisi Muslims was official policy.

Specific features characterized the history of the Georgians in the Late Middle Ages. Eastern Georgia (Kartli) was subjected to Persia at that time. Kartli was governed by Muslim Georgian kings appointed by Iranian shahs. Persian customs spread throughout the country by means of foreigners and with local people’s assistance. That wave of great influence was especially evident during King Rostom’s reign (1632-1658). The reign of Rostom Khan brought peace to the Kingdom of Kartli. The Kizilbash and Ottoman raids stopped. The Daghestanis were no longer active. Rivalry among the noblemen, the annihilation of the peasants, and the appropriation of noblemen’s lands reduced. The country started rebuilding and became economically strong [Berdzenishvili 1965: 135], but in return for peace, “the Georgians grew accustomed to comfort, eating and drinking like the Kizilbashes (Iranians), fornication, adultery, telling lies, relaxation, bathhouses, unseemly coquetry, playing the lute, poetry. . .” [Kartlis Tskhovreba 1973: 439].

Such a socio-political background brought changes to the Georgians’ way of life. The bathhouse was one of these. The building of Iranian bathhouses started in the country on a very large scale. Depending on their origin, bathhouse buildings of that period were located partly in the ground which helped the flow of water into the buildings and in preserving the temperature. Water ran through ceramic pipes. In the seventeenth and eighteenth centuries only the floors were warmed [Zakaraia 1991-2001:50]. A special sewer system was constructed under the floor [Khvedelidze 1981:98].

Bathhouses of this period were roofed with a half-cupola with a squat, lowered centre and decorated with minarets to the side. They had arrow-shaped arches and arched ceilings. Openings were left between the cupolas and the arched ceilings to provide light to the interior of the buildings [Chubinashvili 1936:47]. Such sources of light have been preserved in Georgian bathhouses (the “Colourful Bathhouse”, the “Royal Bathhouse”, the “Bohemian Bathhouse”, etc.).

Bricks and cobblestones were used as building materials. The walls had no windows, and floors were laid with porous tiles or sometimes with marble [Ioseliani 1856:247].

Walls were whitewashed or they were simply plastered. They were sometimes painted (“Erekle’s Bathhouse” in Batonistsikhe, Telavi, the Amilakhvaris’ bathhouse in Narikala citadel [Tsitsishvili 1955:85], and King Rostom’s bathhouse in Narikala citadel [Gverdtsiteli 1964:11], etc. Ceramic tiles were also used in bathhouses. Similar ceramic tiles are kept in the porcelain depository of the Georgian National Museum (Picture nos. 1,2,3).

Bathhouses consisted of two rooms: a “bathing room” and a “cloakroom”. There were niches with chairs and wooden beds in the cloakrooms. Floors were covered with rugs, wooden beds had matrasses on them which were covered with broadclothes. Long cushions (*mutakas*) were placed on the beds. In the cloakroom there was a simple glass bottle affixed to the wall, a little table with a mirror, a jug full of water, a glass and a lamp.

In the Late Middle Ages there were bathhouses on top of which stores were constructed. Iese Baratashvili received such a bathhouse in his father’s will: “a bathhouse with two stores above it in the square and a further store near Charso...” [Baratashvili 1950:28].

The following bathhouses have been preserved from the Late Feudal period: a bathhouse in Narikala citadel (an archaeological monument), King Rostom’s Bathhouse (an archaeological monument), two bathhouses in Gremi (archaeological monuments), Nichbisi and Mdzovreti Bathhouses in Satsisiano (an archaeological monument), and a complex of bathhouses in the Abanotubani district of Tbilisi³.

In 1969 a bathhouse was discovered during archaeological works carried out in the upper citadel of Narikala (an old part of Tbilisi) which, based on its outward appearance, location and planning, belonged to the Late Middle Ages. This was a sample of Islamic architecture which was half-buried in the ground and had a cupola and arrow-shaped arches. It was built from Georgian bricks which were produced in Tbilisi in the seventeenth century. The inside was lined with stone tiles. Water flowed into the building through ceramic pipes. A sewerage system was laid under the floor. The bathhouse consisted of two separate rooms: a cloakroom and a bathing room. There were chairs, wooden beds and other necessary bathing items inside.

Archaeologists are of the opinion that this bathhouse was built for the fortress garrison, for those people who, because of their work regime, had to

3 My enquiries show that, today, Tbilisi sulphur bathhouses are still located in the Abanotubani district. The main parts of the buildings belong to the nineteenth century. The bathhouses are in private ownership, and are up to modern standards. Prices range from 3 to 160 laris. Tbilisi bathhouses have only hygienic functions today. They are popular before certain holidays, with especially many visitors on New Year’s Eve.

remain at their posts and tidy up themselves there [Khvedelidze 1981: 92-96].

In the seventeenth century, King Rostom's palace was located on the right bank of the Mtkvari River between Anchiskhati and Sioni churches. It was also an example of Iranian architecture. The palace included a bathhouse. In 1795 the invading Iranian, Aga Mahmad Khan, ordered that the palace be destroyed and a mint was opened on the site. Archaeological works carried out in 1958 revealed the existence of a mint on the site of Rostom's old bathhouse. When the floor was removed ashes and various small objects (such as stoves, baths made of old bricks, coal) were found.

The building was constructed from bricks, it had a cupola, and the walls were finished with ceramic tiles. The bathhouse was supplied with sulphur water which ran through ceramic pipes. The building consisted of large and small bathhouses, and a sunken bathing pool. Some traces of paintings were noticeable. Narikala citadel bathhouse is characterized by Islamic elements and it definitely belongs to the Late Middle Ages. [Gverdtsiteli 1964:13].

Bathhouses are one of the most important architectural monuments on the site of the ancient town of Gremi. One of these was situated in the aristocratic King's District, a second one was in a merchant district located to the south of Tarsa fortress, some 20-25 m from the town gate.

Taking into consideration its location, the above bathhouse might have been used by the public, both local citizens and visitors to the town.

The Gremi public bathhouse consisted of two main parts: one for bath equipment (water heating and storage) and a cloakroom or lobby. There was a circular pond in the lobby. The bathing place had a square form. The central part of a bathhouse was a general area, from which it was possible to enter eight sections. The bathhouse was cruciform. Bosses, which are typical features for eastern architecture, were among the cross endings.

The bathhouse lobby was laid with bricks which were rather worn down at the threshold. A large quantity of water deposit is seen in water pipes which restricted the flow. This fact points to a long period of use of the bathhouse. In the opinion of the Georgian scholar, Levan Chilashvili, the bathhouse may have been built at the beginning of the seventeenth century, before the Kizilbash (Iranians) invaded Tbilisi [Chilashvili:1980:59].

Both Satsisiano bathhouses in Mdzovreti and Nichbisi are also characterized by elements typical of Islamic architecture. They are built from bricks and quarry stones. They have cupolas and the transition from a square to a circle takes place by means of a pendentive system. Walls are well plastered. No traces of painting can be seen. The existence of a boiler-room, from where heated water flowed into the ponds, has been proved. As mentioned above,

in the Late Middle Ages a single architectural line is noticed in bathhouses (planning, roofing, wall paintings in some cases, heating, and interiors) which spread throughout the whole of eastern Georgia from the Islamic world [Zakaraia 1991-2001:44-50]. The majority of bathhouses of that period (Gremi, Satsisiano, King Rostom's palace bathhouse, King Erekle II's bathhouse in Telavi) were located in the residences of feudal noblemen. The lobbies of nearly all bathhouses were vast which, to my mind, indicates that they were used for amusements, relaxation and also business transactions.

It is important to note that people of different social levels used bathhouses at that time. There were no restrictions as to religious belief, as was the case during the feudal period. Archaeological evidence proves the fact that bathhouses were a component part of royal palaces and residences. Unfortunately, we have no information, either in written or in narrative sources, about the existence of peasant family bathhouses.

Tbilisi sulphur bathhouses of the late Middle Ages are worthy of special mention. In the seventeenth and eighteenth century, bathhouses which were set up on hot water springs were concentrated in one district. This is the reason that the place was called Abanotubani ("bathhouse district").

One of the roads leading to Abanotubani came from Abanos Kari⁴. There was a bridge across the Tsavkisi ravine before Abanos Kari. Beyond this bridge, to the south, was the start of the road which entered Abanotubani [Beridze 2009:62].

There were three types of bathhouse in Tbilisi: for princes and princesses (costing one rouble), for noblemen, where officers, traders and citizens bathed (costing 1 abazi or 0.2 rouble), and for common people (costing 2 shauri, or 0.1 rouble) [Melikishvili 1986:34].

Six bathhouses are marked on the 1850 town plan. These were: Orbeliani's, Sioni, Sumbatov's, Melikov's, Zubalov's, Tamamshev's and Mirzoev's Bathhouses [Kvirkvelia 1985:6].

The previous name of Orbeliani's Bathhouse was Tsikhis Abano (meaning "Fortress Bathhouse"). An order issued by the King of Kakheti, Erekle II, gives the reason for the change of name. Erekle II liberated Tbilisi fortress by defeating a pretender to the throne, Iese Abdula Beg's son. The victorious Erekle II presented Tsikhis Abano, the Fortress Bathhouse, to his sister Ann on 20 Au-

4 As in all feudal towns, Tbilisi also had several doors (gates), which also had defensive and communication functions. A gate in the wall took its name from where it was headed or where it was situated. One of these gates was called Maidnis Kari (later, Abanos Kari), which was located in the wall on the south (on the left side of the Tsavkisis Tskali River) [Beridze 2009:62]. Abanos Kari was situated on present-day Grishashvili Street. Even today, the route from Abanotubani takes one to Gorgasali Square (Tatris Moedani). Abanos Kari is marked N53 "Customs" on Alexander Pishkevich's 1785 year map of Tbilisi. The town gate at that time had the function of a customs post.

gust, 1748. [GCHA, document 175:211].

Erekle II's sister Ann was married to Dimitri Orbeliani whom the King tasked with the responsibility of overseeing the bathhouse.

The Fortress Bathhouse was destroyed during the devastation of Tbilisi by the Iranian invader, Aga Mahmad Khan. Citizens of Tbilisi had nicknamed it Khoje Bathhouse⁵, which was a women's communal bathhouse [Grishashvili: 1986:59]. The very name Fortress Bathhouse pointed to its location. They were situated in lower fortresses. It is difficult to judge which one is meant in the document as it is not mentioned precisely. [Berdzenishvili 1962:43]. If the Fortress Bathhouse is the same as Khoje (or Orbeliani's) Bathhouse, which was destroyed in 1795 and in its place a new oriental type bathhouse was built in its place in the 1840s with minarets and finished with ceramic tiles of various colours, then this was the reason for its name of Colourful Bathhouse. It is possible that the Fortress Bathhouse had been located on the very site of the present-day Colourful Bathhouse in Abanotubani (2 Abanos Street).

The King's Bathhouse is also marked on the 1782 Tbilisi map. Tbilisi sulphur water was supplied from Abanotubani, or in other words, from the hot water district. The same bathhouse is mentioned in documents from the sixteenth to eighteenth centuries as Charkhi Bathhouse, which was located behind King's Square and the royal palace near the bank of the Mtkvari River [Meskhia 1983:661].

Sioni (or Tbilisi) Bathhouse, was also called Erekle's Bathhouse. According to a nineteenth century plan, Meitari Bathhouse (later Sumbatov's Bathhouse) was to the west of Erekle's Bathhouse in the first half of the seventeenth century [Kvirkvelia 1985:5].

In 1822 a part of Sumbatashvili's Bathhouse was bought by Kia Vezirov, mentioned in documents as Sumbatashvili's partner. Meitari Bathhouse was situated between Akhundov and Bathhouse Streets. [GCHA, document 1721:1,2]

There was a men's communal bathhouse there. Tbilelis or Erekle's Bathhouse was to the south-west of Tbilisi. Enala's Bathhouse was in the same district. Enala was governor of Tbilisi from 1655 to 1672 [Berdzenishvili 1965:41]. Enala's Bathhouse is the same as Mirzoev's Bathhouse, which was also called Exchequer Bathhouse. In the closing years of the eighteenth century it belonged to King Giorgi XII's daughter, Tamar. In the middle of the nineteenth century it became the Zubalashvili's property and, at the end of the nineteenth

5 The word "Khoje" means 'eunuch'. Khoje Bathhouse was a women's communal bathhouse. Noise and quarrels were constantly to be heard from there, hence the origin at that time in Tbilisi of the saying "Khojes Bathhouse" to describe noise, bustle and quarrels. This information was provided by Temur Beridze, for which we are very grateful.

century, Mirzoev's [Badriashvili 1957: 179, 180].

On a nineteenth century map of Tbilisi, Grili (cool) Bathhouse is seen near the Mtkvari river; it was also called Shidev's Bathhouse. Later, it was known as Patruki ('Wick'⁶) Bathhouse. The name may have originated from the wicks which were used for lighting there. Gogilo Bathhouse was on the left bank of the Mtkvari river (the present-day Ketevan Tsamebuli's street) [Kvirkvelia 1985:5].

Tbilisi bathhouses were intended for the general use of the town's citizens. Their owners were members of the Georgian feudal aristocracy and prominent merchants. This is the reason that different names are found in documents, which were created in the names of the owners. I am of the opinion that the frequent changes in bathhouse names might have depended on either location (Tsikhis Abano) or on the owner's name (Bebutov's, Sumbatov's Melik's Bathhouses). This fact might also point to a profitable income from a bathhouse.

Bathhouses brought in a good income in the Late Middle Ages. There is much interesting information preserved in old documents concerning the lease of bathhouses and deeds of purchase. Bathhouses were often given as security for a loan. If a depositor was not able to pay a debt to a pawnbroker, the pawned item automatically went to the latter. Bathhouses made such profits that, in eighteenth century wills, if there were several heirs to a property, great care was taken to ensure that the profits received from bathhouses were divided accurately. King Erekle II would not have granted "a citadel bathhouse" to his sister Ann, if it was not so remunerative.

A document which is kept in the Georgian Central Historical Archives gives the following information: Amkharbeg Bebutashvili was governor of Tbilisi. His heirs (Aga Mirishkarbash, Stephana and their nephew Melikzada) made general use of their father's property. Later they decided to divide it. They drew up a statement of the case, in which the profit received from a bathhouse was defined with great precision [GCHA, document N 180: 214, 217].

The profitability of bathhouses was mentioned by foreigners as well. Emil Levie, a French traveller, informs us about his visit to Tbilisi bathhouses:

"Today we went to the local bathhouses... we did not dare enter a public bathhouse. Naked people were getting in one another's way like ants" [Chkonia 1894:17].

Not a single bathhouse of any period in Georgia was as multi-functional as the Late Middle Ages bathhouses were. These had not only hygienic and medicinal functions, but became places where merchants conducted their business. Bathhouses were also places of amusement for the common people where they

⁶ A wick was a part of old lamps. It seems that wicks were used in Patruki Bathhouse to improve the lighting.

gambled, played *komari* (rolling dice); there, wealthy women showed off their precious jewellery and clothes of the latest fashion. *Karachogelesi* (city traders and handymen) continued their feasts in bathhouses. People used to go to bathhouses to chat, and poor travellers could spend the night there. Thus, bathhouses became profitable sources of income.

Tbilisi bathhouses were accessible to everybody, and unlimited time could be spent there. Bathhouses were open to women on several days of the week. If men visited one day, then the next day it was the women's turn [Grishashvili 1986:58,59]. In Sioni Bathhouse Tuesday was a bathing day for women, this is why that bathhouse got the name of the Tuesday Bathhouse [Balakhashvili 1956:74].

In spite of the fact that women were permitted to visit bathhouses and for an unlimited time, nevertheless women themselves tried to go there unnoticed by men. They left their houses at dawn, wrapped themselves with chadors, and took big bundles full of washing [Picture no. 4], clean clothes and bathing items. Women used to hurry towards bathhouses all dressed up. They tried to be well dressed, they put on fashionable modern clothes, and wore precious jewellery. Thus, they tried to express themselves. They had a chance to please, which was something not seen in everyday life.

A bathhouse was more than a place of hygiene for the women of Tbilisi, especially for the rich ones. They spent nearly the whole day there chatting, drinking tea, exchanging gossip and true stories. The tea urn which stood in the dressing room was always hot. The women had an entertainer, the minstrel Maia, a blind woman, who amused the women with her singing as they bathed and dyed their hair [Grishashvili 1986:61]. The bathhouse was a kind of a beauty salon for the women of those days [Balakhashvili 1956:76].

Besides amusement and resting, poor women used bathhouses for washing their linen and boiling soap. The Government protested against the latter and boiling soap was forbidden in bathhouses. It was allowed in a special place on the bank of the Mtkvari River [*Sakartvelos Gazeti* 1819, 5].

It was an everyday occurrence to choose a daughter-in-law at the Tbilisi bathhouses, in order to see if a woman had any physical fault. Even nowadays people say about unmarried women that "your future mother-in-law will examine you in the bathhouse".

As for the men, they used to continue their feasts in the bathhouses, or start them there. After bathing, the men started partying sparingly with a light meal. It ended with hot kebabs, brought from near-by shops, grilled skewered meat, and Tsinandali wine. Such feasts were usually accompanied by songs which resounded in the bathhouse arches [*Kavkaz* 1846, 23].

The bathhouse was a very comfortable place for farmers who could not get

home on the same day and were forced to spend a night in town. They went to a bathhouse, left their goods in a special place called a *baki* (a place for leaving domestic animals), bathed and spent a night there. The price of all this was two shauri (0.1 rouble) [Grishashvili 1986:58].

Gamblers of different kinds also gathered in the bathhouses. They played there for an unlimited time (rolling dice), even until morning. They played for money, which was against the law. A law was issued according to which gatherings, making noise and gambling were prohibited [Purtseladze 1966:102, 103].

Tbilisi bathhouses without a *mekise* (a bathhouse attendant) are impossible to imagine. If not these people's skill, Tbilisi bathhouses would not have been so famous and praised. The term *mekise* comes from the word *kisa* meaning a purse and, according to the seventeenth century Georgian writer and lexicographer, Sulxhan-Saba Orbeliani, it is not a Georgian word. In eastern Georgia, the word *kisa* served for a bag or a purse, and a person who had it during his work was called a *mekise*.

In eighteenth century documents [GCHA, documents no. 106, 1722; 188, p.225, no. 212; 1754, p.264], the word bathhouse attendant is mentioned several times, and means the same as *mekise*. A bathhouse attendant is also mentioned in *Kalmasoba*, when Subdeacon Iona arrived in the town (Tbilisi) he went to a bathhouse together with Zurab and the monk Puzhuro to have a bath. [Prince Ioane 1990:495]. Davit Chubinashvili in his Georgian-Russian dictionary translates the word *mekise* as *meabanoë* (a person who bathes others). Niko Chubinashvili explains the word as an assistant manager of a bathhouse. I am of the opinion that the word *meabanoë* preceded *mekise*.

The bathhouse attendant was one of the main figures in Tbilisi bathhouses. Alexandre Dumas, who was charmed with the skill of Tbilisi bathhouse attendants, wrote regretfully: "How could it be that nobody has yet established a Persian bathhouse in such a town as Paris, which is full of delights. Why couldn't any businessman hire two bathhouse attendants from Tbilisi. That person would have realized a philanthropic goal and, what is doubtless, he would amass countless wealth" [Dumas 1964:295, 296].

Alexandre Dumas first called the *mekises* "executioners". This famous writer left us a description of Tbilisi bathhouse attendants' skill which is full of humour [Dumas 1964:298] (Pictures nos. 5,6).

Vasil Gagara visited Jerusalem in the 1630s. En route he arrived at Tbilisi, and was surprised at how the Georgians rub their bodies with a *kisa* ('scrubbing mitten') rather than a broom, and concludes that it seemed to him that the Georgians did not know anything about the use of brooms in bathhouses [Tsintsadze 1965:13].

The great Russian poet, Alexander Pushkin, was also fascinated with

Tbilisi bathhouses and the flexible hands of the bathhouse attendants. Pushkin describes in detail the amazing skill of Hasan the *mekise*. He praised his work and preferred a rubbing with a *kisa* to Russian brooms, which had the same function in Russian bathhouses [Pushkin 1899: 16,17].

Bathhouse attendants in Tbilisi were mainly Muslims. Their knowledge was passed from father to son and from son to grandson. Tbilisi bathhouse attendants sewed their *kisas* themselves from rug material, or they bought them in the town markets.

The bathhouse was so popular an institution in late feudal Georgia (Tbilisi) that necessary items used there were given to women as part of their dowries. The variety and quality of those objects depended on a family's means and wealth.

The earliest dowry book that has survived up to the present dates from 1597. It makes no mention of bathing items. Books which were drawn up in 1634 and between 1638 and 1658 do not have them either. They are listed for the first time in King Vakhtang V Shahnava's (1658-1675) daughter's dowry under the title "bathing instruments" [Iashvili 1975:108].

It is a very interesting fact that specific mention of bathhouse objects coincides with Shahnava's period, when the bathhouse became an inseparable part of city life.

The list of bathing objects in dowry books varies: a big bathing basin, a foot stone inlaid with silver (Picture no. 7), a large silver vessel, two bathing shirts, overclothes, a silver bowl for hair dyes (Picture no. 11), bundles of cotton and silk clothes, a mirror and objects for preparing make up (Picture no. 10), etc.

The list in princess Anuka's dowry book (1712) contains such interesting items as a *suzani* (a cloth for covering) (Picture no. 8), a shirt sewn with golden threads, two towels (Picture no. 9), two silk bundle-packs, a double pile rug, a thick felt, etc. [Iashvili 1975:75].

Some of the items mentioned above were used in the dressing room, others in the bathing room. A *zirandazi* (a rug), *suzani*, bowls for hair dyes, a rug, a thick felt, and a bundle were used in a dressing room. I shall name only some bathing objects: a *suzani* was a large or small-sized rectangular cloth. It was embroidered with different coloured mouline threads, sometimes with golden ones. Mainly vegetable ornaments were embroidered. A *suzani* was used as a bed, sofa or table covering. As for a *zirandazi*, this was a small foot rug. This was used in both the bedroom and the bathroom, as well as in the bathhouse. A *bokhcha* was a square cloth which was made from a single cloth or from different coloured scraps. Silk, brocade, wool, fine Persian worsted wool and,

rarely, leather were used as materials. A bundle was used for carrying clothes and linen to a bathhouse. It had the function of a bag and a suitcase [Kvantidze 2010:394].

Different hygiene items are preserved in the collections of the ethnographic department of the Georgian National Museum. Among these are many bath objects. Of special interest are *ochapekha*, wooden-soled slippers (Picture no. 12), Iranian and local mirrors in wooden cases, and a comb with a case. Of special interest are stones for mixing hair dyes, stones for rubbing heels, pinners for eyebrows plucking, bowls for hair dying, bundles, *suzanis*, etc.

Thus, in Georgia there is evidence for bathhouses as places for bathing from the late classical period. Both private and public bathhouses have been found. The latter are known in feudal-period Georgia. Those bathhouses were used by Muslims. As for late-feudal period bathhouses, these were accessible and open to all classes of Georgian society. At the same time, there were bathhouses which were located in private residences. Tbilisi sulphur bathhouses are of special interest, as they had many functions compared with the bathhouses of other periods.

The establishment of eastern style bathhouses in eastern Georgia presumably dates from the sixteenth to eighteenth centuries. They became part of Georgian life, and ceremonies connected with bathhouses were preserved down to the middle of the twentieth century.

Conclusion. This article examines Late Medieval bathhouses in eastern Georgia, which are of Persian origin in terms of their architecture and functions, although they also incorporated Georgian elements. We believe that the latter may be due to their existence for a period of time as part of the Georgian way of life, which caused a slight integration of architectural styles.

This article uses the results of research undertaken by Georgian scholars [Badriashvili 1957; Balakhashvili 1956; Beridze 1980; Gvatua 1966; Gverdtsiteli 1964; Gotsiridze 2004; Grishashvili 1986; Zakaraia 1991; Kiknadze 1960; Kvirkevelia 1985; Melikishvili 1986; Khvedelidze 1981], as well as documents kept in the Georgian Central Historical Archive, the records of foreign travelers, and dowry books. Referring to the above research and narrative materials, this article examines objects connected with bathhouses, the duties of bathhouse attendants, ceremonies connected with bathhouses, etc.

Bibliography

- Apakidze 1977:** Apakidze Andria, Great Pitiunt, Vol. 2, "Metsniereba", Tbilisi 1977 (in Georgian)
Badriashvili 1957: Badriashvili Nikoloz, Tbilisi, "Sakhelgami", Tbilisi, 1957

(in Russian)

- Balakhshvili 1956:** Balakhshvili Iakob, Old Tbilisi, State Publishing House, Tbilisi, 1956 (in Georgian)
- Baratashvili 1950:** Baratashvili Iese, Life and Will, ed. A. Ioseliani, Tbilisi, 1950 (in Georgian)
- Prince Ioane 1990:** Prince Ioane “Kalmasoba”, ed. A. Ioseliani, Tbilisi, 1990 (in Georgian)
- Beridze 1980:** Beridze Teimuraz, Pictures of Old Tbilisi, “Nakaduli”, Tbilisi, 1980 (in Georgian)
- Beridze 1980:** Beridze Teimuraz, Youth’s Encyclopaedia, Tbilisi, Vol. 1, “Dila”, Tbilisi, 2009
- Berdznishvili 1965:** Berdznishvili Mamisa, Outward Appearance of Tbilisi in the 18thc. (according to Georgian documentary materials), “Metsniereba”, Tbilisi, 1965 (in Georgian)
- Berdzenishvili 1962:** Berdzenishvili Niko, Berdznishvili Mamisa, Documents for Tbilisi history (16th-19th cc, Vol. 1, Tbilisi, 1962, case no. 130), 1962 (in Georgian)
- Berdzenishvili 1965:** Berdenishvili Nikoloz, “From the History of Georgia”, *Issues from Georgian History*, Book 2, Tbilisi, 1965 (in Georgian)
- Chardin 1986:** Chardin Jean, Journey to Georgia, ed. Radiani, “Sakhelgami”, Tbilisi, 1986 (in Georgian)
- Chilashvili 1980:** Chilashvili Levan, Towns of Kakheti (14th-17th cc), “Metsniereba”, Tbilisi, 1980 (in Georgian)
- Chkonia 1894:** Chkonia Alexandre, Emil Levie’s Journey to Caucasia, Kutaisi and Tbilisi, *Moambe*, 3, 1894 (in Georgian)
- Chubinashvili 1984:** Chubinashvili Davit, Georgian-Russian Dictionary, “Sabchota Khelovneba”, Tbilisi, 1984 (in Georgian)
- Chubinashvili 1961:** Chubinashvili Niko, Georgian Dictionary with Russian Equivalents, “Sabchota Khelovneba”, Tbilisi, 1961 (in Georgian)
- Chubinashvili 1936:** Chubinashvili Giorgi, Severov N.: Traces of Georgian Architecture, “Technology and Work”, Tbilisi, 1936 (in Georgian)
- Dumas 1964:** Dumas Aleksander, Caucasia “Travelling Impressions”, “Literature and Arts”, Tbilisi, 1964 (in Georgian)
- Gabunia 1938:** Gabunia Alexandre, Letters about Caucasia and Georgia. *Literary Georgia*, 9, 1938 (in Georgian)
- Georgian Central Historical Archives, document no. 180, the 18th century bathhouse, 1748
- Georgian Central Historical Archives, depository 1450, book 22, certificate no. 126
- Georgian Central Historical Archives, depository 488, v. I, description-I, case-1721

- Georgian Central Historical Archives, document no. 106
 Georgian Central Historical Archives, document no.188
 Georgian Central Historical Archives, document no. 212, 1754
 Georgian Central Historical Archives, document no. 175 (August 20, 1748, Erekle II's order)
- Georgian Newspaper, 1819:** *Georgian Newspaper*, 5, 1819 (in Georgian)
- Gvatua 1966:** Gvatua Nino, "From the History of Georgian Sulphur Bath-houses", *Works of the Tbilisi State Historical-Ethnographical Museum*, "Sabchota Khelovneba", Tbilisi, 1966 (in Georgian)
- Gvatua 1967:** Gvatua Nino, "From the History of Clothes: Georgian Women's Clothes in the 19th century and at the Beginning of the 20th Century", *Literature and Art*, Tbilisi, 1967 (in Georgian)
- Gverdsiteli 1964:** Gverdsiteli Rusudan, "The Bathhouse in King Rostom's Palace", *Dzeglis Megobari*, 2, Tbilisi, 1964 (in Georgian)
- Gotsiridze 2004:** Gotsiridze Giorgi, "Bathhouses in Old Tbilisi", *Works in Georgian Ethnography*, 26, Tbilisi, 2004 (in Georgian)
- Grishashvili 1986:** Grishashvili Ioseb, Literary Bohema of Old Tbilisi, "Sabchota Achara", Batumi, 1986 (in Georgian)
- Iashvili 1974:** Iashvili Mzia, References for the Socio-Economic History of Georgia (the dowry book), "Metsniereba", Tbilisi, 1974 (in Georgian)
- Ioseliani 1856:** Ioseliani Platon, Description of Antiquities of Tbilisi, Tbilisi, 1856 (in Russian)
- Kavkaz, 1846:** *Kavkaz*, 23, 1846 (in Russian)
- Kaukhchishvili 1973:** Kaukhchishvili Simon, Kartlis Tskhovreba (History of Kartli) Vol. 4, Vakhushti, Description of Georgian Kingdom, Tbilisi, 1973 (in Georgian)
- Kei-Kaus 1978:** Kei-Kaus, Kabus Name (A book of advice), ed. Lomtadze, "Metsniereba", Tbilisi, 1978 (in Georgian)
- Khvedelidze 1981:** Khvedelidze Levan, "Tbilisi Citadel Bathhouse", *Bulletin of the Georgian National Museum*, Vol. 35-B, 1981(in Georgian)
- Kiknadze 1960:** Kiknadze Revaz, "From the History of the 11th-13th Century Tbilisi", *Works of the Institute of History of the Soviet Georgian Academy of Sciences* Vol. 5, 1, 1960 (in Georgian)
- Kvantidze 2010:** Kvantidze Guliko, "The *Bokhcha*, a Household Item", *Ethnological researches* 4, "Meridians", Tbilisi, 2010 (in Georgian)
- Kvirkvelia 1985:** Kvirkvelia Tengiz, Names of Old Tbilisi, "Sabchota Khelovneba", Tbilisi, 1985 (in Georgian)
- Melikishvili 1986:** Melikishvili Iaso, Bathhouses of old Tbilisi, "Preska", Tbilisi, 1986 (in Georgian)
- Miller 1953:** Miller B., Persian-Russian Dictionary, ed. Miller B., Moscow, 1953 (in Russian)

- Meskhia 1983:** Meskhia Shota, Historical Researches, “Metsniereba”, Vol. 2, Tbilisi, 1983 (in Georgian)
- Nadiradze 2011:** Nadiradze Eldar, Ethnographical Dictionary of Georgian Material Culture, “Meridiani”, Tbilisi, 2011 (in Georgian)
- Purtseladze 1966:** Purtseladze Davit, Civil Law, Code of Laws of the Closing years of the 18th c., Vol. 2, Academy of Sciences of the GSR, 1966 (in Georgian)
- Pushkin 1899:** Pushkin Aleksandr: Travel to Erzurum. Caucasian Memories about Pushkin, “Kavkaz”, 1899 (in Russian)
- Puturidze 1943:** Puturidze Vladimer, Arabic Historians on 12th c. Tbilisi, *Moambe*, Vol. 13, Tbilisi, 1943 (in Georgian)
- Sakvarelidze 1990:** Sakvarelidze Aleksandre, Description of Historical and Cultural Monuments of Georgia, Vol. 5, “Georgian Encyclopaedia”, 1990 (in Georgian)
- Sulkhan-Saba Orbeliani 1991:** Sulkhan-Saba Orbeliani; Georgian Dictionary, Vol. 2, “Meridiani”, Tbilisi, 1991 (in Georgian)
- Tsintsadze 1965:** Tsintsadze Iase, Vasil Gagara’s and Arsen Sulkhanov’s Information about Georgia (17th century Russian References to Georgian History), “Metsniereba”, Tbilisi, 1965
- Tsitsishvili 1955:** Tsitsishvili Irakli, History of Georgian Architecture, Tbilisi, 1955 (in Georgian)
- Tskitishvili 1978:** Tskitishvili Otar, Zakaria al-Kazvin’s Notes about Georgia and the Caucasus, Tbilisi, 1978 (in Georgian)
- Tskitishvili 1967:** Tskitishvili Otar, Sibt ibn al-Jauzi’s Notes about David the Builder, *Works of Georgian State University*, Vol. 1, Oriental series, 1967 (in Georgian)
- Zakaraia 1965:** Zakaraia Parmen, The Architecture of Ancient Settlement Urbnisi, “Metsniereba”, Tbilisi, 1965 (in Georgian)
- Zakaraia 1991:** Zakaraia Parmen, Kapanadze T., Tsikhegoji-Archeopolis, Nokalakevi, “Metsniereba”, Tbilisi, 1991 (in Georgian)
- Zakaraia 1991-2001:** Zakaraia Parmen, Late Medieval Bathhouses in Satsisiano, *Tselitsdeuli*, Vols. 4-5, Georgian Department for the Protection of Historical and Cultural Monuments, 1991-2001 (in Georgian)

სურ 1 შორენკეცი საქართვე-
ლოს ეროვნული მუზეუმი
Picture N1 Ceramic tiles
Georgian National Museum

სურ 2 შორენკეცი საქართველოს
ეროვნული მუზეუმი
Picture N 2 Ceramic tile
Georgian National Museum

სურ 3 შორენკეცი
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Picture N 3 Ceramic tile
Georgian National Museum

სურ 4 ბოხჩა
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Picture N 4 Ceramic tile
Georgian National Museum

სურ 5 ერმაკოვის ფონდის კოლექციიდან
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Picture N 5 Ceramic tile
Georgian National Museum Ermakov's
fund

სურ 6 ერმაკოვის ფონდის კოლექციიდან
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Picture N 6 Ceramic tile
Georgian National Museum Ermakov's
fund

სურ 7 ფეხის სახეხი ქვა
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Picture N 7 Foot stones
Georgian National Museum

სურ 8 სუზანი ყალამქრის, ოქრომკედი
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
PictureN 8 „Suzani“ (a cloth for covering).
Georgian National Museum

სურ 9 სააბანოე პირსახოცი
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Picture N 9 A bath towel.
Georgian National Museum

სურ 10 ფერუმარილის საზელი ქვები
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Picture N 10 Objects for kneading of make up.
Georgian National Museum

სურ 11 ინის საღბობი თასები
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Picture N 11 Bowls for hair dyes.
Georgian National Museum

სურ 12 აბანოს ქოში „ოჩაფეხა
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
Picture N 12 „Ochapekha“, bath-house
wooden slippers.
Georgian National Museum